

PIJPENBAKKERS IN GENT EN OMSTREKEN

Synthese voor de periode 1600-1900 op basis van historische en archeologische gegevens

Davy Herremans & Vince Van Thienen

1. Intro

Vandaag vindt men kleipijpen vrijwel overal terug op archeologische vindplaatsen uit de 17de tot de 20ste eeuw. Voor archeologen zijn deze kleipijpen van goudwaarde. Dankzij veranderingen in vorm en decoratie kunnen we de pijpjes toewijzen aan een specifieke periode van productie. Omwille van hun herkenbaarheid en tijdsgebonden uiterlijk hebben ze daarom groot potentieel als gidsfossiel bij het dateren en interpreteren van archeologische vondstensembles uit de Vroegmoderne Tijd. Kleipijpen vertellen natuurlijk ook het boeiende verhaal van de opkomst van tabak als genotsmiddel en van het roken: een kwalijke gewoonte die sinds de introductie in Europa rond 1600 razendsnel verspreid geraakte in alle lagen van de bevolking. Het ‘Toeback drinken’ gaf als wijdverspreid cultureel fenomeen mee vorm aan de vroegmoderne samenleving. De populariteit van het pijproken zorgde voor het ontstaan van een bloeiende pijpenmakerij. Tot eind 19de eeuw was pijpaaarde – een fijne kaolienrijke en plastische klei – de belangrijkste grondstof voor het maken van pijpen. Het maken van kleipijpen was een manueel proces met een aantal gestandaardiseerde handelingen: van grondstofselectie, het reinigen van de grondstoffen, het maken van het kleimengsel, het vormen van de kleipijpen in de persvorm, tot het afwerken en het bakken in de oven.

Tijdens de 17de en 18de eeuw wist Holland zich tot ontwikkelen tot de belangrijkste productieregio van Noordwest Europa. De stad Gouda nam daarin een leidende rol. De Goudse pijpenmakers golden als de belangrijkste innovators. Model-evoluties en productietechnologieën kwamen steevast tot ontwikkeling onder de vleugels van de Goudse pijpenmakersgilde. De Gouwenaar - een pijp met lange steel en onversierde kop met hiel - is in deze periode het rokersattribuut bij uitstek. De Goudse pijpen werden verhandeld in gans Europa en ook daarbuiten in de overzeese gebieden onder Europese invloed. De Goudse pijpen waren ook een bron

van inspiratie en onderwerp van imitatie. Tot de 18de eeuw produceerde vrijwel elke pijpenmaker in Noordwest-Europa *à la façon de Gouda*.

De 19de eeuw was één van fundamentele veranderingen. De traditionele kleipijp kreeg meer en meer concurrentie te verduren van nieuwe vormen van roken. Na 1800 werd de sigaar steeds populairder. Daarnaast kwamen er pijpen in ontwikkeling in nieuwe – en vaak meer luxueus geachte – materialen zoals meerschuur, porselein, *bruyère* (wortelhout) en tingleglazuurd aardewerk. Daarnaast ging men ook steeds vaker additieven toevoegen aan de tabak om de smaak te verbeteren. Dit ‘sauzen’ zorgde er ook voor dat de tabak trager ging opbranden waardoor lange gesteelde pijpen niet langer een echte noodzaak waren. Pijpen met kortere steel werden meer gevraagd, vermoedelijk ook omdat ze handiger waren in het steeds jachtiger wordende dagelijks leven van de nieuwe midden- en arbeidersklasse. Onder deze arbeiders groeide de vraag naar (relatief) goedkope pijpen die toch een zekere luxe en rookcomfort boden; onder de burgerij was er ook interesse in pijpen die een evocatie waren van de burgerlijke levensstijl en refereerden naar de smaak en identiteit van de gebruiker. Decoratie van de pijp werd veel belangrijker als medium om politieke, sociale, religieuze of andere voorkeuren uit te dragen.¹

De kleipijprijverheid moest zich gaan aanpassen met als gevolg dat in de 19de eeuw het aanzicht van de Europese kleipijp totaal veranderde. In Gouda hield men aanvankelijk nog vast aan de traditie van de hoogdagen en het klassieke Goudse pijpmodel gevormd door eeuwen van eerder subtiel veranderingen in vormgeving. Het middelpunt van innovatie verschoof naar elders. Pijpenmakers in regio's zoals Westerwald, Noordwest Engeland en Frankrijk trokken wel resoluut de kaart van de innovatie en gingen actief gaan inzetten op marktbevraging en productontwikkeling. De fabrieken gingen resoluut voor een grotere modelvariatie met tientallen nieuwe modellen (neogènes). Daarnaast werden kleipijpen steeds drukker versierd wat leidde tot pijpen met vaak eclatante reliëfversiering (fantaisies). Vaak neemt daarbij de decoratie niet langer de vorm van het pijpmodel aan, maar gaat ze een eigen leven leiden (figurale pijpen)². De Franse producties werden snel bekend omwille van hun kwalitatief hoogstaande ontwerpen en designs. Daardoor namen ze in de 19de eeuw de rol van Gouda als trendsetter over. De Goudse pijpenmakers bleven tot in de 20ste eeuw hun traditionele pijpmodellen op de markt zetten, maar vanaf het derde kwart van de 19de eeuw namen de nieuwe pijpmodellen in ‘Franse stijl’ de overhand ten koste van de klassieke Gouwenaar.

¹ D.H. Duco, *Century of change. The European clay pipe, it's final flourish and ultimate fall*, Amsterdam, 2004, pp.9-10.

² *Ibidem*

In de literatuur gaat men er vanuit dat de impact van de Hollandse en vooral Goudse export tijdens de 17de en 18de eeuw dermate groot was dat er in de Zuidelijke Nederlanden voor de 19de eeuw weinig of geen sprake was van pijpproducties van enige betekenis. Met 'betekenis' wordt dan doorgaans de omvang en de kwaliteit van de productie bedoeld. Begin 19de eeuw wordt gezien als een kantelpunt en de start van een kleine eeuw van relatieve bloei van de Belgische kleiijprijverheid in het spoor van de Franse productie. In deze bloeiperiode ontstaan een aantal grote bedrijven in het Waalse Maasland die tot op zeker hoogte hun voet kunnen zetten naast de succesvolle Franse en Hollandse fabrieken uit deze periode. Op dat moment komen ook in Vlaanderen een aantal stevige bedrijven tot stand - om er twee te noemen, De Bevere in Kortrijk en Knoedgen in Bree - die met de kwaliteit en originaliteit van hun producten enige faam zullen verwerven. In de schaduw van de grote spelers ontwikkelde zich ook een weinig samenhangend landschap van kleine en lokale producenten.

Over de algemene lijnen van deze chronologie is er vandaag weinig discussie. Wel is het een gegeven dat de geschiedenis van de Noordwest Europese pijpenrijverheid vooral werd geschreven vanuit het perspectief van de grote productieregio's, met name de Noordelijke Nederlanden en Frankrijk. De tijdlijn mist wat nuance en diepgang als het gaat om de meer bescheiden producties in de omliggende regio's zoals Vlaanderen. Realiteit is daarbij dat voor de Vlaamse productieplaatsen - mede omwille van de kleinschaligheid - veel minder historische informatie bewaard bleef. Structurele archivering van de nijverheid zoals dat gebeurde onder de Goudse gildearchieven kennen we niet voor Vlaanderen; ook het aantal bedrijfsarchieven en handescatalogi - zoals we kennen van de grote Nederlandse en Franse bedrijven uit de 19de eeuw - is eerder beperkt. Onderzoekers moeten het veelal doen met losse archiefsprokkels of beperkte archeologische gegevens. Achterliggend moeten we ook erkennen dat in Vlaanderen de geschiedenis van de kleiijprijverheid niet hoog op de onderzoeksagenda staat, noch bij historici, noch bij archeologen.

Deze bijdrage is het resultaat van een onderzoeksproject naar de productie en consumptie van kleiijpen in historisch Gent.³ Tijdens het onderzoek naar de Gentse nijverheid werd vastgesteld dat niet enkel voor Gent, maar ook op ruimere Vlaamse schaal onderzoek naar de productie van kleiijpen tot nu toe erg beperkt bleef. Er werd in het verleden wel enig onderzoek gedaan van beperkte schaal. De resultaten van deze onderzoeken blijven doorgaans goed verborgen in versnipperde

³ Het onderzoek werd gefinancierd door de Vlaamse Overheid en het Agentschap Onroerend Erfgoed. De financiële steun kadert in de subsidielijn 'Syntheseonderzoek archeologie'. Voor dit project werd een samenwerking op poten gezet tussen de Gentse Stadsarcheologie en studie bureau Goed in erfgoed. Het volledige onderzoeksrapport is te raadplegen via <https://doi.org/10.55465/RVIF9552>

bijdragen in vaak moeilijk toegankelijke tijdschriften en publicaties.⁴ Slechts voor enkele Vlaamse productieplaatsen werd al enig gericht syntheseonderzoek uitgevoerd⁵. Even uitzonderlijk werden Vlaamse gegevens verwerkt in een ruimere synthese rond een bepaalde thematiek, meestal op Belgische schaal en met de meeste aandacht voor de economisch belangrijkere en beter gedocumenteerde Waalse producties.⁶ In ‘La Pipe en Terre’ krijgen we een vrij compleet overzicht op de pijpenbakkers die ooit in Vlaanderen actief waren maar deze lijst wordt weinig historisch gekaderd.⁷ In een aantal buurregio’s is de historische kleipijpnijsverheid wel een sterk onderzocht gegeven en vaak leidden de inspanningen van een breed veld van professionele en niet professionele onderzoekers ook tot erg bruikbare syntheses en overzichtswerken⁸. Voor Vlaanderen ontbreekt zulke synthese vooralsnog.

⁴ Bijvoorbeeld?: J. Engelen, ‘Geschiedenis van de pijpenfabriek in Bree’, *Het Ezendropke* 17, 1990, pp. 7–20; W. Pottier, ‘Antwerpse pijpenmakers in de 18de eeuw’, in *Vier eeuwen roken, Antwerpen, 1986*; W. Tillie, *Potten- en pijpenbakkerij in Poperinge (16de-20ste eeuw)*. Aan de Schreve 1, Poperinge, 1983; Ph. Despriet, *Pijpen- en pottenbakkerij in Kortrijk/Overleie (1860–1950)*. De noodopgraving van 1994–1995. Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen 33, Kortrijk, 1995; J. Goderis, ‘Een pijpenstort gevonden in de Meelstraat te Roeselare’, *West-Vlaamse Archeokrant*, 1996, pp. 3–9; E.J. Van Hoonacker, ‘Kortrijkse pijpen’, *De Leiegouw* 13–3/4, 1971, pp. 239–248; E.J. Van Hoonacker, ‘Merktetekens van Kortrijkse pijpen’, *De Leiegouw*, 1977, pp. 236; Specifiek voor Gent: Van de Walle, ‘19de eeuwse pijpenhandel in Gent’; R. Van de Walle, ‘Dobbelslot 3. Pijpen’. *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent* pp. 4–2, 1980, pp. 24–36; R. Van de Walle ‘19de eeuwse pijpenhandel in Gent’. *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent* 5–3, 1981, pp. 5–14; R. Van de Walle, ‘Voorwerpen in pijpaaarde uit de beerput van Oudburg 21’. *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent* 13–3, 1989, pp. 26–35; R. Van de Walle, ‘Voorwerpen uit pijpaaarde uit de afvalput aan de Schepenhuisstraat’. *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent* 15–2, 1990, pp. 30–33; Van de Walle R., ‘pijpen’ in Baillieul, B., M.C. Laleman, P. Raveschot, en J. Vandenhoute, *De Sint-Pietersabdij te Gent*, Gent, 1979, pp. 39–43; D.H. Duco, ‘Persvormen van Ritzen, meervoudig bijzonder’, <https://pipemuseum.nl/en/article/persvormen-van-ritzen-meervoudig-bijzonder> (geraadpleegd op 14/01/2022); D.H. Duco, ‘Frans figuur als inspiratie voor Belgische pijpenfabrieken’, <https://pipeportal.eu/article/frans-figuur-als-inspiratie-voor-belgische-pijpenfabrieken> (geraadpleegd op 14/01/2022); D. Duco, ‘Vormmakersgereedschap uit Kortrijk, een vondst van onschatbare waarde’. <https://pipemuseum.nl/nl/article/vormmakersgereedschap-uit-kortrijk-eeen-vondst-van-onschatbare-waarde> (geraadpleegd op 14/01/2022)

⁵ J. Goderis, ‘De pijpenijverheid in Roeselare in België’. *Jaarboek PKN. Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, Leiden, 2021, pp. 173–187; J. Goderis, ‘Pijpen wijzen op interacties aan het kanaal Roeselare-Leie’. *West-Vlaamse Archeokrant* 75, 2012.

⁶ R. D. Stam (ed.), *De pijpenijverheid in België*, Leiden, 2019; R. D. Stam, ‘Waaronder de ontwikkeling van de pijpenijverheid in België zo anders was als die in Nederland’, in *ibidem*, pp. 9–26; R. D. Stam, ‘De Belgische export en import van pijpen na de Belgische onafhankelijkheid’, in *ibidem*, pp. 27–37; R. D. Stam, ‘Iets over de sociale geschiedenis van de Belgische kleipijpenijverheid’, in *ibidem*, pp. 39–47; J. Van der Meulen, ‘Pijpenmakers en hun merken in de eerste helft van de 19de eeuw’, *Pijpelogische Kring Nederland* 30, 1985, pp. 34–48;

⁷ J. Caro, *La pipe en terre*. Wallonie - Bruxelles - Flandres. Identification et datation (Bruxelles 2004).

⁸ Bijvoorbeeld voor Nederland?: D.H. Duco, ‘The Clay Tobacco Pipe in Seventeenth Century Netherlands’, in P. Davey (ed.), *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe 5. Europe II*. BAR International Series 106, Oxford 1981, pp. 368–468; D.H. Duco, *De Nederlandse kleipijp*. Handboek voor dateren en determineren, Leiden, 1987; voor Wallonië?: J. Fraikin, ‘Pipe Makers in Wallonia’, in *The Archaeology of Clay Tobacco Pipe 5*. BAR International Series 106, Oxford 1981; voor Duitsland?: N. Mehler en R. Kluttig-Altman, ‘Die Emanzipation der deutschen Tonpfeifenforschung. Frühe deutsche Tonpfeifenproduktion im 17. Jahrhundert’, *Archäologie der frühen Neuzeit*. Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit, Paderborn, 2007, pp. 71–79; voor Noord-Frankrijk?: J. Barbieux en M. Gabriel (eds.), *Nom d'une Pipe?! tabac et pipes en terre, Flandre, Hainaut, Doornik*, 2006.

De doelstelling van voorliggende bijdrage is daarom dubbel: (i) een algemene synthese en chronologie voor de historische klei pijp nijverheid op schaal van huidig Vlaanderen; (ii) een synthese op schaal van historisch Gent waar in grotere mate van detail wordt ingegaan op de betekenis van de Gentse pijpenbakkers en hun producten. Deze dubbele ambitie vertaalt zich ook in de structuur van het artikel met een eerste deel gericht op de Vlaamse productie en een tweede deel dat focus zet op het verhaal van de Gentse pijpenbakkers en hun sporen in het historisch en archeologisch archief. Beiden delen versterken elkaar doordat ze elk een ander schaalniveau behandelen van een complex en gelaagd historisch productielandschap waar er zowel dynamieken spelen van lokale als regionale aard.

Starten doen we dus met een synthese over de historische productie en handel van klei pijpen in Vlaanderen tot omstreeks 1900. Deze ruimere synthese wil context scheppen voor het Gentse verhaal dat niet ten volle te begrijpen valt zonder de nodige achtergrondkennis over de klei pijp productie in Vlaanderen. Vragen die we ons stellen zijn: wanneer ging deze nijverheid van start en wanneer kwam ze ten einde? Wat was de schaal en betekenis van deze nijverheid? Hoe was de nijverheid gestructureerd en waren de pijpenbakkers georganiseerd? Wie waren deze Vlaamse pijpenbakkers eigenlijk? Wat weten we over hun manier van werken en over hun producten? Betekent dit dat we in deze ‘Vlaamse’ synthese niet zullen spreken over de Hollandse, Franse en de Waalse producties? Neen zeker niet, omdat de ontwikkeling in deze productieregio’s van grote invloed is geweest op de pijpennijverheid in Vlaanderen en Gent. Maar, ditmaal wordt er naar de ontwikkeling in de buurregio’s gekeken met de bedoeling om bepalende dynamieken in de geschiedenis van de Vlaamse pijpennijverheid te doorgronden. Kern van deze bijdrage is het tweede deel waarin de casus van de Gentse pijpenbakkers wordt voorgesteld. Startpunt was daarbij het werk van auteurs als H. Van Werveke⁹, A. Verbeke¹⁰ en R. Van de Walle¹¹ die voor het eerst wezen op de aanwezigheid van pijpenbakkers in de historische binnenstad. Hun verkenning van de Gentse klei pijp nijverheid werd in confrontatie gebracht met heel wat grijze literatuur en ongepubliceerde historische en archeologische gegevens.

⁹ A. van Werveke, *Gedenkbladen uit het leven onzer voorouders, Gent*, 1936, p. 225.

¹⁰ A. Verbeke, ‘Pijp en tabak uit land en stad?’, *Ons Heem*, 1963, pp. 175.

¹¹ R. Van de Walle, ‘19de-eeuwse pijpenhandel in Gent’. *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent* 5–3, 1981, pp. 5–14.

2. De kleiijprijverheid vanuit Vlaams perspectief

2.1. Gouda ontwikkelt zich als trendsetter

In Europa werden de eerste kleiijpen gemaakt in Engeland. Dit gebeurde vermoedelijk kort na 1586, het moment dat Sir Walter Raleigh voor het eerst tabak meebracht uit de Engelse kolonies in Virginia. Pijproken werd rond 1600 in de Lage Landen geïntroduceerd door Engelse zeelui en soldaten. De techniek van het pijpen maken volgde weinig later in het eerste kwart van de 17de eeuw via dezelfde weg. De vroegste pijpen op het Europese vasteland werden gemaakt in Holland door Engelse ambachtshui op de vlucht voor het oorlogsgeweld in eigen land en door ambachtshui onder de Engelse soldaten in dienst van prins Maurits, die door het Twaalfjarig bestand (1609-1621) brodeloos waren geworden en teruggrepen naar hun oude stiel. Voor 1620 waren er met zekerheid al pijpenmakers actief in de Hollandse steden zoals Amsterdam, Gouda, Dordrecht en Leiden.¹²

De technologie van het pijpenbakken verspreidde zich daarna razendsnel in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1588-1795). De spreiding lijkt te zijn gebeurd vanuit het Hollands kerngebied waar al tijdens het eerste kwart van de 17de eeuw pijpenbakkers actief waren in Amsterdam, Gouda, Dordrecht en Leiden. Medio 17de eeuw waren er in de meeste Hollandse plaatsen van enige betekenis pijpenbakkers aan het werk. Maar ook in andere Noord-Nederlandse staten kwamen al voor 1650 ateliers tot stand vaak in de grotere steden en handelscentra. In het Noorden gingen pijpenmakers zich vestigen in verschillende Friese steden. Hetzelfde geldt voor Utrecht, Overijssel en Gelderland. Dichter bij huis kende Brabant een aantal productieplaatsen met Bergen-op-Zoom, Breda en 's Hertogen-

¹² Over deze vroegste pijpenbakkers in de Nederlanden is weinig geweten. Sommige zijn bij naam gekend uit de geschreven bronnen. Om enkele willekeurige voorbeelden te geven: William Baerelts die in 1617 een pijpenbakkersatelier start in Gouda. Hij arriveerde in Holland in 1608 na te zijn gevlucht uit Engeland om geloofsredenen. Een andere gekende pijpenbakker is de gegoede militair Thomas Laurens die zich in 1607 vestigde in Amsterdam. In Leiden vestigde zich meerder Engelse vaklui waaronder Nicholas Claverly (1612) en Bartholomeus Smith (1618) twee puriteinen die Engeland waren ontvlucht omwille van hun overtuiging. De invloed van de Engelse inwijkeling op het ontstaan en de wording van de Noord-Nederlandse kleiijprijverheid lijkt erg groot. Bijvoorbeeld in Gouda, zou pas vanaf het tweede kwart van de 17de eeuw het aantal pijpenmakers van Hollandse origine het overwicht gaan. Het is een fenomeen dat zich ook elders in de Noordelijke Nederlanden aftekent. In een overzicht van 25-tal pijpenbakkers die tussen 1621 en 1650 actief waren in de Noord-Nederlandse steden, dragen er verschillende een Engelse naam. Zo was er in 1638 in Tholen nog een zeker Dyer actief. Sommige namen zijn vernederlandsd wat maakt dat we misschien nog een aantal Engelse ambachtshui over het hoofd zien. Beste voorbeeld is Samuel Brown in de archieven vermeld als Samuel Broen. Hij was in 1637 actief in Breda en zijn oven werd in de jaren 1990 archeologisch onderzocht. De Engelse boden mankracht, maar vele van hen brachten ook de nodige kennis en vaardigheid binnen om vrij snel pijpen van degelijke kwaliteit te gaan produceren; Banning, J. A., 'De eerste Engelse pijpenmakers in ons Land'. *Westerheem* 24: 1, 1975, pp. 2-7; R. D. Stam, *Vergeten glorie: De economische ontwikkeling van de Nederlandse kleiijprijverheid in de 17e en 18e eeuw, met speciale aandacht voor de export*. (onuitgegeven doctoraatscriptie Universiteit Utrecht, Utrecht, 2019, pp. 95.

bosch, Zeeland en Limburg kende in de eerste helft van de 17de eeuw enige activiteit in respectievelijk Middelburg en Maastricht.¹³

Medio 17de eeuw treedt Gouda op het voorplan als toonaangevende productieplaats. De stad had verschillende pijpenbakkers actief binnen de muren wat leidde tot een competitieve context die ook aanzette tot innovatie. In 1641 wordt een eerste aanvraag voor de oprichting van een gilde ingediend. Pas in 1660 zouden de Goudse pijpenbakkers zich mogen verenigen in een gilde wat hen meteen de nodige structuur en regelgeving gaf om hun activiteiten verder te ontplooiën.¹⁴ Tot medio 18de eeuw beleeft Gouda een absolute bloeiperiode en zullen de Goudse pijpenbakkers de landelijke en vooral internationale handel domineren. De andere plaatsen – waar zoals bijvoorbeeld in Leiden, Gorinchem, Amsterdam en Rotterdam ook vaak meerdere pijpenbakkers actief waren – kenden eerder een lokale of regionale afzet.

Gouda ontwikkelde zich als trendsetter. Tot diep in de 18de eeuw was de Goudse pijp het voorbeeld voor vrijwel elke pijpenbakker in Noordwest-Europa. Van dan af zullen de meeste producenten pijpen gaan maken *à la façon de Gouda* die in vorm en decoratie weinig afwijken van het Gouds origineel.¹⁵ Zo was de werking van de Goudse gilde ook sterk bepalend voor het uiterlijk van de vroegmoderne kleipijp in onze gewesten. Tussen 1620 en 1730 kwamen in Gouda een vijftal kenmerkende pijpmoedellen tot ontwikkeling; via uiteenlopende reguleringen rond maatvoering en kwaliteit werden nieuwe modellen telkens geperfectioneerd tot een standaardmodel dat een tijdlang systematisch werd geproduceerd door alle leden van de gilde. Al vanaf de 16de eeuw was er in Gouda sprake van een gedifferentieerd aanbod in kwaliteiten. Begin tweede kwart van de 17de eeuw polariseert die variëteit in kwaliteit tot twee soorten: de *groffe* en de *fijne* pijpen. Met de komst van de gilde deelt men het aanbod verder op, en ontstaat zo naast de *fijne* en *groffe* pijpen ook de *porceleijne*. In hoofdzaak wordt kwaliteit in deze periode bepaald door de mate van afwerking en verfijning van het product. Rond 1700 komt het

¹³ Het productielandschap in de Noordelijke Nederlanden is relatief goed gedocumenteerd en gepubliceerd. Voor deze bijdrage werden drie synthespublicaties gebruikt als ruggengraat om de historische evolutie van de ‘Hollandse’ kleipijp te schetsen. Al in 1981 publiceerde Duco een lijst van 44 productieplaatsen D.H. Duco, ‘The Clay Tobacco Pipe in Seventeenth Century Netherlands’, in P. Davey (ed.), *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe 5. Europe II*. BAR International Series 106, Oxford 1981, pp. 368–468; deze lijst werd nog verder uitgebreid en meegenomen in de bijbel van de Nederlandse pijpelogie: D.H. Duco, *De Nederlandse kleipijp. Handboek voor dateren en determineren*, Leiden, 1987. Verder bouwend op het werk van Duco werd recentelijk een synthese gepubliceerd door Van Oostveen en Stam met aanvulling van de meest recente historische en archeologische gegevens: Van Oostveen, J., en R. D. Stam, *Productie van Nederlandse kleipijpen. Een overzicht van de stand van zaken*, Leiden, 2011.

¹⁴ Stam, *Vergeten glorie*, pp. 95.

¹⁵ Duco, ‘The Clay Tobacco Pipe’, pp. 368–468.

ook tot een maatstelsel voor de betere pijpen. Voor minder kwaliteit pijpen waren er weinig regels.¹⁶

Figuur 1 uitsnede uit het ambchtsregister van de Gentse kleerkopers (1759). Een jongeling rookt een lang gesteelde Gouwenaar bij een komfoor (Stadsarchief Gent)

Ook de traditie om een pijp te gaan merken ontwikkelde zich onder de vleugels van de verenigde Goudse pijpenbakkers. Al in 1628 verscheen in Gouda een eerste ordonnantie rond merkenregistratie na enkele disputen. De gewoonte om hielmerken te zetten was toen al aanwezig. Zo werd de roos en de laars vaak gezet als kwaliteitsmerk. De disputen ontstonden toen de pijpenmakers het merk ook gingen zien als een persoonlijke handtekening en handelsmerk. Adviezen leidden vaak tot de toevoeging van één of meerder details aan de roos om deze uniek karakter te geven. Vanaf de jaren 1630 neemt de variatie in motieven toe met beeld- en figuurmerken maar ook initiaalmerken. In 1641 kwam er al een echte merkenregeling: iedere pijpenmaker werd gelast zijn eigen merk te zetten op de pijp en het verpakkingsmateriaal en zodanig dat het merk onderscheiden kan worden van andere merken.¹⁷ Door het hielmerk een persoonlijk gegeven te maken werd het ook een echt handelsmerk. Als een pijpenbakker of handelaar zich wist te onderscheiden

¹⁶ Duco, *De Nederlandse kleipijp*.

¹⁷ Handhaving van de regelgeving was echter beperkt tot in 1660 wanneer de gilde deze controle gaat sturen Duco, *De Nederlandse kleipijp*, pp. 17; D.H. Duco, *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*, Amsterdam, 2003, pp. 14.

werd zijn merk ook een kwaliteitsmerk. Zo ontstond er al voor het midden van de 17de eeuw een echte merkverkoop. Ook pijpenbakkers buiten Gouda hadden de gewoonte hun producten de merken. Vaak ontbrak daar een echt regelgevend kader waardoor de keuze van merkteken vaak volledig vrij werd gelaten. Pijpenbakkers kozen soms voor een persoonlijk makersmerk, maar eens de merkverkoop toename werd er ook gekozen om de populaire Goudse merken te gaan imiteren.¹⁸

2.2. Het zuiden tijdens de 17de eeuw: pijpen bakken à la façon de Gouda

Tot voor kort ging men er zondermeer vanuit dat de impact van de Hollandse en vooral Goudse export tijdens de 17de en 18de eeuw dermate groot was dat er elders in Europa voor de 19de eeuw weinig of geen sprake was van pijpproducties van enige betekenis. Ondertussen kan dit beeld toch wat worden genuanceerd. De technologische kennis die werd ontwikkeld in de Noordelijke Nederlanden verspreidde zich al tijdens de jaren '30 van de 17de eeuw richting de Zuidelijke Nederlanden en omliggende gebieden. Historisch en archeologisch onderzoek wijst op de ontwikkeling van een complex en gelaagd productielandschap in de periferie van Holland bestaande uit een netwerk van productieplaatsen – soms ook individuele ateliers - gericht op de lokale en regionale markt.

In westelijk Duitsland werden tijdens de 17de eeuw pijpen in stijl van Gouda geproduceerd in onder andere Keulen, Koblenz, Frankenthal, Duisburg, Kassel, Wickenrode, Marburg, Frankfurt, Hanau en Mannheim. In Mainz en Wesel vestigden de eerste pijpenmakers zich al in de jaren '30 van de 17de eeuw.¹⁹ In Noord-Frankrijk lijkt de pijpmakerij pas op gang te komen na afloop van de Dertigjarige Oorlog (1618-1648). De vroegste producties hier zouden die van Duinkerke en Dieppe zijn; in de jaren 1660 werden ook ateliers opgestart in onder andere Saint-Omer, Lille, Boulogne, Rouen, Desvres en Rennes.²⁰

De vroegst vermelde pijpenbakkers in de Spaanse Nederlanden vestigden zich in het huidige Wallonië. Al in de jaren 30 van de 17de eeuw worden producties opgestart in Doornik, Luik, Bouvignes en Namen.²¹ In 1644 wordt een eerste 'Vlaamse' pijpenmaker vermeld in Schoten.²² Voor Gent dateert de eerste officiële aanvraag voor de opstart van een atelier uit 1630. In het antwoord van het stadsbestuur wordt gesuggereerd dat op dat moment al pijpenbakkers actief zijn in de omgeving. Over

¹⁸ Duco, Merken en merkenrecht, 21.

¹⁹ Mehler en Kluttig-Altman, 'Die Emanzipation der deutschen Tonpfeifenforschung', pp. 71–79.

²⁰ Barbieux en Gabriel, Nom d'une Pipe.

²¹ Fraikin, 'Pipe Makers in Wallonia'.

²² Caro, La pipe en terre.

deze vroegste periode heerst dus wat onduidelijkheid. In 1665 wordt met zekerheid een productie opgestart in Gent door een zekere J(oh)an Traden(i)us.²³ In Antwerpen worden de eerste ovens opgestart in het laatste decennium van de 17de eeuw.²⁴ Vooral Luik zou zich in de eerste helft van de 17de eeuw al ontwikkelen tot een echt productiecentrum. In de periode 1637-1647 worden er maar liefst negen verschillende pijpenbakkers vermeld.²⁵ In de andere vermelde productieplaatsen lijkt het eerder te gaan om solitaire ateliers.

Hoe kwam die technologietransfer vanuit de Republiek naar onze gewesten nu tot stand? We kunnen vermoeden dat ambachtsslui begin 17de eeuw om diverse redenen – gaande van geloofsovertuiging tot persoonlijke ambitie – de oversteek maakte van het Noorden naar het Zuiden. In 1637 wordt er in Luik een producent vermeld met de naam Robert Swymborne wat wijst op een Engelse afkomst. Uit de geschreven bronnen kunnen we opmaken dat het in de eerste plaats om een handelaar gaat die uiteindelijk een manufactuur start.²⁶ Een andere pijpenbakker actief in Luik rond 1639 was Robert Hammes was eveneens een ingeweken Engelsman.²⁷ Het is niet duidelijk of deze Engelse rechtstreeks van over het kanaal kwamen of via een tussenstop in de Noordelijke Nederlanden. Twee andere collega pijpenbakkers die ook in Luik actief zijn op dat moment – Pieter Haerincx en Jacob Tijaert – dragen dan weer een Nederlands naam. Van beiden we met zekerheid dat het om inwijkeling gaat uit de Noord-Nederlandse Republiek, Tijaert kwam uit 's Hertogenbosch.²⁸ Opmerkelijk is de immigratie van Jean Gravier die zich in Doornik vestigt rond 1691. Hij is niet van Engels of Hollandse herkomst maar komt uit Valenciennes. Uit de aanvraag om een productie op te starten blijkt wel dat hij pijpen maakt *de façon et qualité comme celles qui se fabriqueent en Hollande*. Ook gebeurt het dat pijpenbakkers zich verleggen binnen de grenzen van de Spaanse Nederlanden. Een zeker Jean-Baptiste Chabbotteau was in 1639 nog verantwoordelijk voor de opstart van een productie in Namen. Na de opbouw van schulden probeert hij zonder succes te herstarten in Saint-Médard bij Dinant, maar trekt uiteindelijk in 1643 naar Bouvignes in Frankrijk waar hij blijkbaar al een productie had lopen.²⁹

Uit historische bron weten we dat gedurende de 17de eeuw de producties in de Zuidelijke Nederlanden vooral de lokale en regionale markt bedienden. Voor de

²³ Verbeke, 'Pijp en tabak

²⁴ Caro, La pipe en terre.

²⁵ J. Fraikin, 'Pipier de Wallonie 1', Enquêtes du Musée de la Vie Wallonne 14, 1979, pp. 257–296.

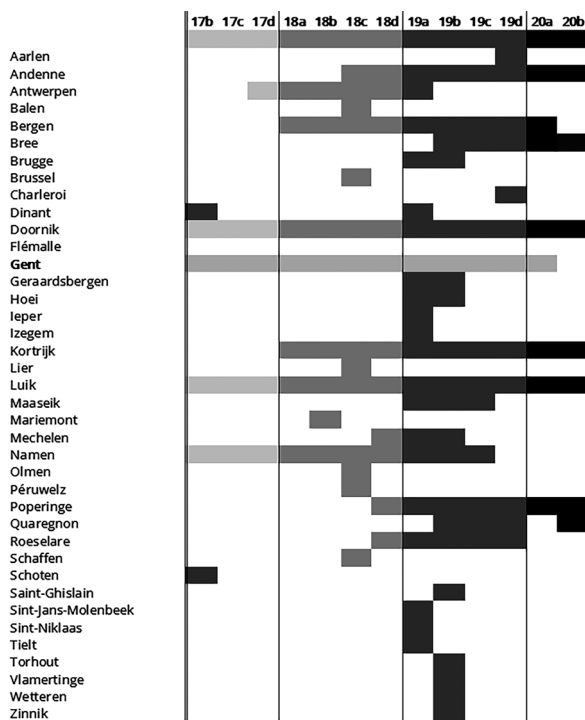
²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem.

²⁸ J. Fraikin, 'Pipiers de Belgique', La Vie Wallonne 14, 1980, pp. 291–311.

²⁹ Fraikin, 'Piper de Wallonie 1'.

ateliers in de steden was de lokale stedelijke markt erg belangrijk. Uit allerlei aanvragen blijkt dat daarom pijpenmakers vaak opeenvolgende pogingen ondernamen om een via de stedelijke overheid een monopolie te bekomen. Zo kregen de handelspartners Denis Derasse, Jean Flicon en Jean Carpentier in 1639 het alleenrecht om in Doornik tabakspijpen te produceren. In 1671 wordt dit privilege vernieuwd maar ondertussen werkt Derasse samen met François Capron.³⁰ Eind 17de eeuw gaat komt soortgelijk monopolie in handen van Jean Gravis: gedurende een periode van tien jaar in Doornik en voorsteden mochten enkel pijpen van Gravis worden gerookt.³¹ Wanneer Chabboteau zich in 1639 vestigt in Namen, gebeurt dit op voorwaarde van een monopolie. Gedurende 18 jaar mag hij als enige pijpen produceren en leveren in het Graafschap Namen waarmee hij zich van een regionale afzetmarkt verzekerde.³²

Figuur 2: Gekende productieplaatsen op grondgebied van het huidige België³³

³⁰ E. Soil de Moriamé, *Fabricants de pipes à fumer tabac. Poitiers et Faïenciers tournaisiens, Rijssel-Doornik*, 1886, pp. 189–192.

³¹ *Ibidem*, pp. 192–195.

³² Fraikin, 'Pipier de Wallonie 1', pp.258–260.

2.3. 18de eeuw: de Goudse reus wankelt, het zuiden recht de rug

Om de evolutie van de kleiijpniijverheid in Vlaanderen tijdens de 18de eeuw te begrijpen, is het nodig om opnieuw eerste even naar het Noorden te kijken. In de Noordelijke Nederlanden neemt het totale aantal productieplaatsen in de eerste helft van de 18de eeuw stelselmatig af. Het lijkt er op dat een aantal productieplaatsen zich verder gingen ontwikkelen en een bovenlokale afzet realiseren. Naast Gouda gaat het om Gorinchem, Schoonhoven en Aarlanderveen. Aarlanderveen richtte zich samen met de ateliers in Alphen-aan-de-Rijn (start productie op het einde van de 17de eeuw) op Goudse imitatieproducten. Daarnaast bleven nog enkele meer bescheiden producties actief die zich richtten op de lokale en regionale markt. De voornaamste zijn Deventer, Zwolle, Utrecht, Maastricht, Groningen en Leeuwarden.³⁴

Gouda wist zich als enige echt te ontwikkelen als internationale speler. Goudse kleiijpen werden wereldwijd geëxporteerd en werden zeker ook gesmaakt in de Zuidelijke Nederlanden. Gouda specialiseerde zich vanaf de late 17de eeuw in duurdere pijpen van hoge kwaliteit maar bleef ook goedkopere en minder afgewerkte pijpen produceren. Met de specialisatie in dit topsegment onderscheidde Gouda zich van de meeste andere productieplaatsen waar voornamelijk goedkopere en minder afgewerkte producten werden gemaakt. De kwaliteitspijp bracht Gouda ook de nodige faam en uitstraling wat bijdroeg tot het internationaal succes.³⁵

In de jaren 30 van de 18de eeuw beleeft de Goudse industrie haar hoogtepunt. Daarna volgt een decennium van stagnatie en rond 1750 wordt een neerwaartse trend ingezet. Het aantal pijpenmakers met een eigen merk gaat van dan af sterk achteruit. Vermoedelijk weerspiegelt dit voor een stukje ook een bewuste reorganisatie van het ambacht die zich op dat moment doorzet. Vele kleine ateliers worden opgeslorpt door de grotere bedrijven. Het is mogelijk wel een teken aan de wand dat wijst op een terugvallende verkoop bij de kleinere spelers en moeilijkheden om financieel rond te komen.³⁶

³³ Gebaseerd op Caro, *La pipe en terre*; Van der Meulen, *Pijpenmakers en hun merken*; Stam, 'Waarom de ontwikkeling van de pijpenijverheid'. Voormalige deelgemeenten ondergebracht onder hoofdgemeente. Voor Andenne ook melding van werkplaatsen in Andenelle, Seilles; voor Bergen ook in Maisières, Nimy en Saint-Symphorien; voor Charleroi ook in Jumet, Roux en Mont-sur-Marchienne; voor Doornik ook in Gaurain; voor Flémalle ook in Chokier; voor Hoi ook in Ben-Ain; voor Luik ook in Grivegnée; voor Namen ook in Falmignoul, Mettet en Flawinne; Voor Péruwelz ook in Bury; voor Quaregnon ook in Wasmuel; voor Saint-Ghislain ook in Hautrage; voor Zinnik ook in Casteau.

³⁴ Van Oostveen en Stam, *Productie van Nederlandse kleiijpen*, pp. 23.

³⁵ Duco, *De Nederlandse kleiijp*, pp. 22–24.

³⁶ Stam, *Vergeeten glorie*, pp. 407.

De reden van de achteruitgang is niet eenduidig en vermoedelijk speelde meerdere factoren een rol. Als een belangrijke reden wordt doorgaans een toenemende concurrentie aangehaald van andere productieplaatsen. Al sinds de jaren 30 van de 18de eeuw begint het imitatiegedrag van de collega's buiten de gilde tot meer en meer onrust te leiden. Dit zien we aan een aantal protectionistische regelgevingen die op dat moment tot stand komen onder impuls van de Goudse gilde zoals het alleenrecht voor de Goudse pijpenbakkers om op de zijkant van de hiel een Gouds wapenschild te zetten (1740).³⁷ De imitaties gingen vaak ver: vormenschat, decoratie en vaak werden ook de gestempelde handelsmerken gekopieerd. Vaak werden producten die elders werden geproduceerd, zonder schroom als Gouds verkocht. Het kopiëren van uiterlijke kenmerken van de Goudse kleipijpen gebeurde al sinds de 17de eeuw, maar pas in de jaren 1730 kwam er concrete reactie uit Gouda. De meningen zijn er over verdeeld of de Goudse pijpenbakkers op dat moment al echt hinder ondervonden van de concurrentie, of het eerder om anticiperen gaat op de groeiende afzet bij kleinere producenten. We denken dan onder andere aan de bloeiende Noord Nederlandse producties van Aarlanderveen, Alphen-aan-de-Rijn en Gorinchem, maar ook de rol van de producties in de buurlanden werd in deze periode sterker. Bepaalde Duitse exporten begonnen zich te verspreiden in de omliggende regio's, en in de Oostenrijkse Nederlanden werd de productie stilaan stabiel genoeg om een grotere markt te gaan voorzien.³⁸

Achterliggende reden voor de verhoogde ongerustheid was mogelijk een belangrijke verandering in de markt: de vraag naar goedkopere pijpen werd alsmaar groter. Als reden hiervoor wordt doorgaans economische malaise aangehaald en een algemene achteruitgang van de koopkracht.³⁹ Het verhaal is waarschijnlijk complexer en mogelijk speelde ook een aantal maatschappelijke veranderingen een rol. Massaconsumptie begon zit te ontwikkelen. Consumptie van andere dingen dan de levensnoodzakelijkheden was niet langer voorbehouden voor de elite maar werd ook de norm bij de middenklasse en lagere sociale lagen.⁴⁰ De markt voor de pijp groeide maar dan vooral voor de goedkopere pijp. Tegelijkertijd lijkt er ook een verandering plaats te vinden in het tabaksverbruik bij de hoger klassen. Nieuwe luxeproducten doen hun intrede zoals snuiftabak en vanuit Duitsland doet de porseleinen pijp haar intrede.⁴¹ De Gouwenaar - de luxepijp met lange steel en onver sierde kop met hiel - raakte zo mogelijk eenvoudigweg ook wat uit de mode.

³⁷ Duco, *Merken en merkenrecht*, pp. 36;45.

³⁸ *Ibidem*

³⁹ Stam, *Vergeten glorie*, pp. 408.

⁴⁰ J. De Vries, *The industrious revolution*, Cambridge, 2008.

⁴¹ B. Goes, *25 eeuwen roken. Een verwonderlijke vormgeving van de pijp*, Amsterdam, 1993.

Los van elke gilderegulering rond kwaliteit, opleidingsvereisten en arbeidsvoorwaarden konden pijpen in de stijl van Gouda elders goedkoper worden geproduceerd. De dynamiek van de Gilde die de Goudse klei- en pijpennijverheid had groot gemaakt, ging nu eerder verstikkend werken. De pijpenmakers bleven gebonden aan hun regelgeving met strikte bepalingen rond kwaliteit maar ook rond aspecten zoals opleidingsniveau en arbeidsvoorwaarden. Daarnaast bleef voor vele pijpenmakers erg lang een eervolle ambitie om zich richten op de betere kwaliteitssoorten.⁴² Pas vanaf het vierde kwart van de 18de eeuw komt er in Gouda de realisatie dat het gat in de markt zich op vlak van de eenvoudigere pijpsoorten bevindt en de Goudse nijverheid zich willens nillens moet gaan heroriënteren. Individuele pijpenbakkers gingen besparingen doorvoeren in het productieproces om de verkoopprijs te drukken. Mallen bleven langer in productie en er werd minder tijd geïnvesteerd in de afwerking van het product.⁴³ De Gilde riep in 1783 de stadspijpenfabriek of de kleine pijpenfabriek tot leven. Een atelier in handen van de overheid bedoelt om nieuwe pijpenbakkers op te leiden maar ook om voldoende grove pijpen in het Goudse aanbod te verzekeren.⁴⁴ Op dat moment was Gouda haar dominante positie op de markt al lang kwijt. Met de geforceerde keuze om af te stappen van de hoge kwaliteitseisen verloren de Goudse pijpenbakkers ergens ook voor een stuk hun uniciteit.

In kader van de terugval van de Goudse nijverheid wordt er ook vaak verwezen naar de veranderende politieke situatie en mercantilistische maatregelen die sommige Europese mogendheden namen. Zo voerde Pruisen rond 1754 een aantal invoerbepalingen in en vanaf 1751 kwam er ook een heffing tot stand op de invoer in de Oostenrijkse Nederlanden.⁴⁵ Deze invoerheffing zijn zeker niet de oorzaak van de achteruitgang maar hebben het proces mogelijk wel een duwtje in de rug gegeven. Het lijken eerder reacties van een overheid die tot inzien komt dat er in de nieuwe marktsituatie kansen liggen voor de eigen nijverheid en die ook bewust gaat stimuleren. Vermoedelijk wel van impact waren de vele lagere nominale lonen in verschillende buurlanden waaronder de Oostenrijkse Nederlanden.⁴⁶ Daarnaast werd ook de aanvoer van klei bemoeilijkt en daardoor duurder. Goudse pijpenbakkers maakten gebruik van klei uit het huidige Belgische Maasland. Sinds de 17de eeuw hadden verschillende van hen via contracten en overeenkomsten eerste keus klei bedongen bij leveranciers. Tot 1740 verliep het

⁴² Duco, *Merken en merkenrecht*, p. 45.

⁴³ Stam, *Vergeeten glorie*, p. 410.

⁴⁴ Duco, *Merken en merkenrecht*, p. 45.

⁴⁵ Stam, *Vergeeten glorie*, p. 412.

⁴⁶ Ch. Vandenbroeke, 'De proto-industriële ontwikkeling van België in het kader van de internationale historiografie', *Revue belge de philologie et d'histoire*, 1985, pp. 310–323.

transport ervan naar de Noordelijke Nederlanden over de Maas. Na een conflict tussen het prinsdom Luik en het Brusselse hof over douanerechten viel de aanvoer stil. De handel werd opnieuw opgestart onder impuls van private ondernemers die een monopolie namen op het transport. Voortaan werd de klei via Namen naar Brussel en later Leuven getransporteerd met paard en kar om vervolgens te worden verscheept naar het Noorden.⁴⁷ De grote kleileveranties en het belang ervan voor de kleileveranciers maakten dat de handel dus snel opnieuw opgang kwam. De tussenkomst van handelaren en de nieuwe manier van transporteren zorgden onvermijdelijk voor hoger kosten. Opmerkelijk is dat ook een aantal pijpenbakkers in de Zuidelijke Nederlanden te lijden hadden onder deze nieuwe monopolies waaronder een van de grotere spelers tijdens de 18de eeuw, Charles Claessen in Antwerpen.⁴⁸

In de Zuidelijke Nederlanden zien we al vroeg in de 18de eeuw een toename van pijpfabrikanten. Opnieuw zal een combinatie van factoren aan de basis gelegen hebben van deze ontwikkeling. De voornaamste is misschien toch wel de politieke situatie die voor de Zuidelijke Nederlanden enigszins stabiel werd. Na de Vrede van Aken (1748) en het einde van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) kreeg Keizerin Maria Theresia van Oostenrijk helemaal de handen vrij en koos ze voor een mercantilistische politiek via een krachtig douanebeleid. We vermelden al eerder de invoerheffing op buitenlandse pijpen die in 1751 werd ingevoerd.⁴⁹ Het ondernemerschap werd gestimuleerd, alsook de opstart van nieuwe bedrijven. Nieuwe weginfrastructuur werd aangelegd en havenfaciliteiten (oa. Oostende) verder uitgebouwd. Handel werd geïntensifieerd en er werden nauwe handelsnetwerken opgezet met onder andere Frankrijk. Vermoedelijk profiteerde ook de pijpmanufactuur mee van deze positieve ontwikkelingen. Al kort na de machtswissel in 1713 werden ateliers opgestart in Aalter, Bergen, Bilzen en Kortrijk. Nadien streken er nog pijpenbakkers neer in onder andere Mariemont (1741), Zemmer (Lux. 1751), Brussel (1752), Lier (1753), Andenne (1757), Schaffen (1758), Olmen (1760), Balen (1766) en Roeselare (1783).⁵⁰

Ook de lokale overheden steunden de ontluikende nijverheid: in 1732 verleende de Stad Antwerpen tal van privileges aan een zeker Jan van Boxcel indien hij een productie zou opstarten die de strijd zou kunnen aangaan met de Goudse con-

⁴⁷ J. Fraikin, 'Stenen Pijpen', in: *Pijp en Toebak. Catalogus tentoonstelling Provinciaal Openluchtmuseum Bokrijk. Bokrijkse berichten* 17, Hasselt, 1979.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ Stam, *Vergeten glorie*, p. 412.

⁵⁰ Caro, *La pipe en terre*, p. 89-100.

currentie.⁵¹ Tweede helft 18de eeuw voerde het stadsbestuur een invoerheffing op pijpen die Brabant binnenkwamen. Deze heffing kwam op de ander invoerheffing op schaal van de Oostenrijkse overheid. Een brief uit 1789 van het Goudse stadsbestuur getuigt dat deze heffingen toch een impact hadden.⁵²

Wie waren nu de pijpenmakers in de 18de eeuw? In de productieplaatsen die al in de 17de eeuw actief waren, zijn het veelal de nazaten of medewerkers van de eerste generatie pijpenbakkers die het werk verderzetten. In 1768 vestigt zich in Andenne een zekere Diruck Jean uit Namen wat lijkt te wijzen op mobiliteit van ambachtslui binnen de grenzen van de Oostenrijkse Nederlanden.⁵³ Ook lijken inwijkingen een rol te spelen in de doorstart van de pijpenmakerij in onze gewesten. In Brussel draagt de eerste pijpenbakker de naam Joseph Dacosta⁵⁴ wat lijkt te wijzen op een Portugese origine. In Andenne worden de eerste pijpen gemaakt in 1757 door Petter Meniecken uit Höhr nabij Koblenz.⁵⁵ Een gekend productieregio in Duitsland. In Balen wordt de productie opgestart door een 'buitenlander' volgens het gemeentebestuur.⁵⁶ In Antwerpen is in 1758 met Egbert Harsevoort een Noord-Brabander uit Dordrecht aan de wieg van de pijpproductie.⁵⁷ Andere pijpenbakkers van Noord-Nederlandse origine vinden we in Doornik met Dirick Marlinck (1711)⁵⁸ en Jules Clausterman (1775).⁵⁹ Die laatste kwam uit het Limburgse Maastricht.

De huidige stand van zaken suggereert dat ook de producenten in de toenmalige Oostenrijkse Nederlanden niet de sterkste innovators waren maar eerder gedreven imitators. Het lijkt er ook op dat imitatiegedrag werd gedoogd en zelfs gestimuleerd door de lokale overheden: hiervan getuigen de vele aanvragen voor de opstart van een productie waarin uitdrukkelijk wordt vermeld dat de pijpenbakker zal gaan werken in de stijl van Gouda.⁶⁰ Met enige trots verklaart Egbert Harsevoort in 1783 aan het Antwerps stadsbestuur dat hij Gouda heeft bezocht en daar niet is vertrokken vooraleer daar het nodige pijpenbakkers materieel te hebben laten maken om de beste Hollandse pijpen te gaan namaken.⁶¹

⁵¹ L. Versluys, *Het kleiboek, oude technieken en nieuwe mogelijkheden*, Leuven, 1981.

⁵² D.H. Duco, 'Belastingheffing om concurrentie te beslechten', *Pijpelijntjes* 8–3, 1982, pp. 2–17.

⁵³ Fraikin, 'Pipe Makers in Wallonia'.

⁵⁴ V. Vanklempot, *La Pipe et le Tabac au XVIIIe siècle dans les Pays-bas autrichiens* (onuitgegeven Licentiaatscriptie Universit  Libre de Bruxelles), Brussel, 1996, pp. 53.

⁵⁵ R. Mordant, *La pipe en terre d'Andenne et ses marques*, Andenne, 1999.

⁵⁶ J. Caro, *La pipe en terre..*

⁵⁷ Fraikin, 'Pipiers de Belgique'.

⁵⁸ Soil de Moriamé, *Fabricants de pipes*.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ Caro, *La pipe en terre*.

⁶¹ W. Pottier, 'Antwerpse pijpenmakers in de 18de eeuw', in: *Vier eeuwen roken*, Antwerpen, 1986, p.18.

Over de draagkracht en afzet van deze vroege pijpenbakkerijen is weinig bekend. Op basis van de beschikbare archiefdocumenten wordt duidelijk dat de meeste productieplaatsen in de Zuidelijke Nederlanden van beperkte schaal waren. Als we de vermeldingen van de pijpenbakkers er bij nemen zien we dat in volgende steden meerdere ateliers naast elkaar werkten gedurende bepaalde perioden in de 18de eeuw: Andenne, Antwerpen, Brussel, Kortrijk, Gent, Luik, Mechelen, Namen en Doornik. Vooral Doornik, Namen en Luik lijken productieplaatsen van enige omvang te zijn geweest met in bepaalde perioden vijf of meer ateliers. Vooral Luik springt dan in het oog met rond het jaar 1750 een tiental pijpenmakers. Daarnaast zijn er ook plekken waar de eenzame pijpenbakker aan het werk is zoals in Balen, Olmen, Schaffen, Lier, Mariemont en Zimmer.⁶² Als we dit vergelijken met de Noordelijke Nederlanden zien we dat zelfs Luik niet in de buurt komt van de grotere productieplaatsen daar wat het aantal ateliers betreft. Zo telt Aarlanderveen er rond 1750 bijvoorbeeld 21; Gorinchem 15; en Schoonhoven 18. Voor Gouda kennen we het aantal ateliers niet, maar wel het aantal pijpenbakkers met eigen merk. Dat zijn er in 1750 meer dan 350.⁶³

Het aantal ateliers zegt dan wel iets over de schaal van het productiecentrum maar niet zo zeer over de omvang van een atelier. Over de omvang van de ateliers tijdens de 18de eeuw is bijzonder weinig geweten. In de aanvraag van octrooien, bouwvergunningen en privileges vindt men soms een vermelding van het aantal werknemers terug. Het is altijd wat opletten met zulke cijfers want ze werden soms kunstmatig opgesmukt om privileges, vergunningen en leningen te verwerven.⁶⁴ De weinige bronnen wijzen alvast op een grote diversiteit in schaalgrootte en organisatie.

In Doornik zou al eind 17de eeuw het atelier van Jean Gravier zijn uitgegroeid tot een bedrijf met 40-tal werknemer. Mogelijk moeten we dit aantal met een korteltje zout nemen, maar het lijkt er toch sterk op dat Gravier op dat moment een van de grotere spelers was. In Antwerpen zijn medio 18de eeuw slechts twee ateliers actief met dat van de familie Claessens en dat van Egbert Harsevoort. Een er van lijkt toch van een zekere omvang te zijn. Carolus Claessens had bij de stad Antwerpen bekomen om jaarlijks 100 gulden te ontvangen vanaf het moment dat hij meer dan 100 mensen in dienst zou hebben. Hij zal deze quota nooit bereiken maar in 1755 is er toch sprake van een 'sekere nombere persoonen'. Tien jaar later is er sprake van een 20-tal mensen in dienst.⁶⁵ Ook het andere Antwerpse atelier zou

⁶² Caro, *La pipe en terre*, pp. 89–100.

⁶³ Stam, *Vergeeten glorie*, pp. 475–476.

⁶⁴ Stam, *De pijpennijverheid in België*.

⁶⁵ Pottier, *Antwerpse pijpenmakers in de 18de eeuw*, pp. 17–18.

van dezelfde schaal zijn geweest.⁶⁶ Voor wat referentie kijken we naar de Noordelijke Nederlanden. Ook daar is er weinig bronmateriaal beschikbaar voor deze periode. Voor enig vergelijkingsmateriaal komen we terecht in Aarlanderveen. Daar runde rond 1750 Magtelt Andriessse Hoogstraten een van de grotere ateliers. Zij hadden zo'n 30 mensen in dienst.⁶⁷ Vermoedelijk waren er aan de andere kant ook erg kleine spelers actief in de sector. Een interessante maar helaas erg onvolledige overzicht van de pijpenmakerijen in de Zuidelijke Nederlanden en het personeel dat ze in dienst hadden, wordt verschaft door de Oostenrijkse Overheid. In de *Statistique des productions et industries des Pays Bas autrichiens* uit 1764 zien we vooral kleinere bedrijven met beperkte arbeidersaantallen.⁶⁸

De vraag is ook of we het belang van huisnijverheid in de 18de-eeuwse pijpmakerij niet onderschatten. Voor Nederland gaat men er van uit dat al in het tweede kwart van de 17de eeuw de meeste pijpenbakkerijen overschakelen naar een ambachtelijke organisatie waarbij er wordt gewerkt met personeel in een centrale werkplaats. Weliswaar was deze werkplaats vaak een uitbreiding van het huis van de baas, een echte huisnijverheid kan je dit niet meer noemen gezien het gecentraliseerd karakter van de arbeid. De vraag is of deze evolutie zich in de Zuidelijke Nederlanden even sterk en snel doorzet. In Vlaanderen ziet men in de 18de eeuw bijvoorbeeld in de textielverwerking net een grote toename aan huisnijverheid omdat men de inkomsten uit het ambacht of boerenleven gaat aanvullen door thuis te spinnen en te weven. Niet altijd uit barre armoede en noodzaak; vaak gaat het om een bewuste keuze om het eigen welvaartsniveau te verhogen.⁶⁹ Het is niet uit te sluiten dat thuiswerk tijdens de 18de eeuw nog een rol speelde in de pijpenmakerij in Vlaanderen en Wallonië. Een bevestiging van deze hypothese lijkt te vinden in een aantal archiefstukken met betrekking tot pijpenbakker Nicolas Pinchon actief in Doornik tussen 1714 en 1727. In 1716 heeft hij zes arbeiders in dienst en tegen 1717 is dit al gegroeid tot 15. Hij laat op dat moment ook drie nieuwe ovens bouwen. Eerder in 1715 liet hij al een eerste oven bouwen. In de aanvraag gaat Pinchon er vanuit om met de oven in onderhoud van 20 tot 30 gezinnen te voorzien.⁷⁰ Tot in de 19de eeuw blijkt het produceren van pijpen vaak een familie- of gezinsgebeuren te zijn.⁷¹ Voor de Naamse pijpenbakker Dieudonné Joseph Antoine werkte

⁶⁶ T. Oost, 'De pijpen', in: Van nederzetting tot metropool - Archeologisch-historisch onderzoek in de Antwerpse binnenstad, Antwerpen, 1982, pp. 85–89.

⁶⁷ Van Oostveen en Stam, Productie van Nederlandse kleipijpen, p. 34.

⁶⁸ Antwerpen: 22; Lier: 13; Balen: 5; Olmen: 3; Andenne: 4; Doornik: 6; Brussel: 5; Schaffen: 1. Moureaux, M.P., Le commerce entre la France et les Pays Bas Autrichiens dans la seconde moitié du 18ème siècle. Congrès Aires et Structures du commerce français au 18ème siècle, Paris, 1973.

⁶⁹ Vandenbroeke, 'De proto-industriële ontwikkeling van België'.

⁷⁰ Soil de Moriamé, Fabricants de pipes, pp. 198–202.

⁷¹ Stam, 'Tets over de sociale geschiedenis', pp. 39–47.

in 1783 32 tot 33 werknemers waaronder vrouwen en kinderen. Opmerkelijk is de inzet van een hele familie uit Holland met drie kinderen. Minstens even opmerkelijk is de inzet van weeskinderen die hij de eerste maanden die ze bij hem werkten niet hoefde te betalen.⁷²

Ook in de 18de eeuw bakten de pijpenbakkers in de Zuidelijke Nederlanden hoofdzakelijk voor de lokale en regionale markt. Toch lijkt men stilaan de blik ook te gaan verruimen. Een regionale afzetmarkt stopt niet noodzakelijk aan de landsgrens. In 1751 voert de bescheiden productie in het Luxemburgse Zemmer uit naar Frankrijk en de regio van de Duitse stad Trier.⁷³ Al in 1714 verhandelt Nicolas Pinchon niet alleen pijpen in zijn thuisstad Doornik, maar ook in de Noord-Franse steden Rijssel, Douai en Valenciennes. Enkele jaren later in 1721 bedient Pinchon ook grote delen van Henegouwen en Vlaanderen met steden zoals Oudenaarde, Menen, Ieper, Kortrijk en Gent. Hij begeeft zich zelfs op de Noord-Nederlandse markt.⁷⁴

Een opmerkelijk getuigenis dateert uit 1715. Agnes Denison, weduwe van pijpenbakker Jean Godart en handelspartner van pijpenbakkers Anthoine Capitaine en P.H. Dupaix, verzet zich tegen een bedenkelijke handelspraktijk. Nederlandse en Luikse pijpen worden in Doornik aan dumping prijzen verkocht tot minder dan de helft van hun werkelijke waarde.⁷⁵ We herkennen in deze marktverstorende acties de ambitie van de Luikse pijpenbakkers om de Naamse markt in te nemen en de lokale nijverheid daar stokken in de wielen te steken. Waarom mengden hun Noord-Nederlandse collega's zich zo uitdrukkelijke in de debatten? Mogelijk moet er toen bij de Goudse en Hollandse producenten al een gevoel van opkomende concurrentie hebben geleefd.

In de context van concurrentie en competitie met Gouda en de Noordelijke Nederlanden, wordt er vaak nogal pejoratief gedaan over de kwaliteit van de producties uit de Zuidelijke Nederlanden. Gedurende de 17de en 18de eeuw zou het steevast gaan om bedroevende imitaties van het Gouds origineel. Esthetisch en technisch van een laag niveau.⁷⁶ Pas op het einde van de 18de eeuw zouden de pijpenmakers in de Zuidelijke Nederlanden in staat zijn van de kwaliteit van hun producten op te krikken.⁷⁷ Doorgaans wordt in deze context verwezen naar een aantal contemporaine getuigenissen zoals het onderzoeksrapport van Paradis uit 1770. Hij is adviseur van Raad van de Financiën en brengt op dat moment de staat van de

⁷² Fraikin, 'Pipe Makers in Wallonia', p. 30.

⁷³ Vanklempot, *La Pipe et le Tabac au XVIIIe siècle*, p. 55.

⁷⁴ Soil de Moriamé, *Fabricants de pipes*, pp. 198–202.

⁷⁵ Fraikin, 'Pipier de Wallonie I'.

⁷⁶ Stam, *De pijpennijverheid in België*.

⁷⁷ Stam, 'Waarom de ontwikkeling van de pijpennijverheid', pp. 9–26.

Zuid Nederlandse pijpenbakkerijen in kaart. Hij haalt onder andere aan dat de productie minder compleet is als die van Gouda, vermoedelijk doelend op het ontbreken van de beste categorie van pijpen in het gamma. Hij ziet ook een kwaliteitsverschil met de producten uit Gouda. De reden die hij aanhaalt is een verschil in kleimengeling, problemen met het controleren van de oven temperaturen en het gebruik van ander water.⁷⁸ Met andere woorden: minder kwaliteit door een gebrek aan *métier* en het gebruik van mindere grondstoffen. Uit 1782 is er een verzoek om de doorvoer van Hollandse pijpen door de Oostenrijkse Nederlanden te verbieden. In het advies dat volgt, staat het volgende te lezen:

“Indien de pijpen die men in ons land (de Zuidelijke Nederlanden) vervaardigde de kwaliteit en de schoonheid van deze van Holland zou benaderen, zou dit inderdaad een motief zijn om de transit (van Hollandse pijpen door de Zuidelijke Nederlanden) te verhinderen. Maar het verschil is zeker zo groot als het verschil tussen slecht aardewerk en mooi porselein en ik geloof, dat de doorvoer van alle Hollandse pijpen geen schade zou berokkenen aan de kleine hoeveelheid die wij exporteren.”⁷⁹

Mogelijk kunnen we in de toekomst ons beeld van de kwaliteit van de lokale producties in onze gewesten verder verfijnen en waar nodig nuanceren. Momenteel ontbreekt het aan materiële bronnen om de summiere informatie uit de geschreven bronnen te gaan toetsen naar waarheid en volledigheid. Meer onderzoek naar productiesites en -afval is nodig. Ook de studie van goed gedateerd consumptieafval kan nieuwe informatie aanreiken. Hierbij is specifieke aandacht nodig voor de lokaal geproduceerde pijpen en hun kenmerken op vlak van baksel, vormgeving, afwerking en decoratie. Zo kon bijvoorbeeld op basis van een vondstensemble uit de Antwerpse kathedraal worden aangetoond dat de pijpen van de Antwerpse pijpenbakker Egbert Harsevoort wat kwaliteit betreft niet het niveau van de betere Goudse pijp haalden, maar dat ze eerder te vergelijken waren met de groffere 18de-eeuwse producties uit Gorinchem en Schoonhoven.⁸⁰ Dit gaat natuurlijk om één vondstensemble en de vraag blijft in welke mate het onderzochte materiaal representatief is voor de volledige productielijn van Harsevoort en bij uitbreiding zijn Zuid Nederlandse collega's.

⁷⁸ Fraikin, 'Pipe Makers in Wallonia'.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 39.

⁸⁰ Stam, *Vergeeten glorie*, p. 264.

Achterliggende vraag is ook of het zinvol is om steeds de lokale producties in onze gewesten af te gaan wegen aan het topsegment van de Goudse pijpenbakkers? Het advies uit 1782 wijst er misschien terecht op dat het verschil tussen beiden zo groot is als “*slecht aardewerk en mooi porselein*”. Vergelijken we niet twee fundamenteel verschillende producten? De vraag kan dan ook gesteld worden of de reden voor een mindere kwaliteit werkelijk altijd een gebrek aan vakkennis en kunde hoeft te zijn? Of reflecteert het ook de bewuste keuze van de lokale pijpenbakker om zich niet op de markt van de hoge kwaliteitspijp te richten, maar wel op die van de eenvoudige pijp van de modale burger? Met andere woorden, is de mindere kwaliteit een kwestie van ‘willen maar niet kunnen’ of eerder van ‘kunnen maar niet willen’? Archeometrisch onderzoek van een productie ensemble dat werd verzameld bij opgravingen aan het Gentse Fratersplein toont alvast aan dat de Gentse pijpenbakkers uit de late 17de eeuw een kleisamenstelling gebruikten die nauw verwant was aan die van hun Goudse collega’s (zie ook §3 de Gentse pijpenbakkers in beeld). Op vlak van grondstofverbruik leek de Gentse pijpenbakker alvast op dezelfde voet te beginnen.

2.4. Kansen en uitdagen onder de Fransen en de Hollanders

Voor de Noord Nederlandse productieplaatsen bemoeilijkt de Franse Tijd de zaken. In 1806 werd het Koninkrijk Holland opgericht, een vazalstaat van het Franse keizerrijk. Delen van de Noordelijke Nederlanden kwamen onder gezag van de Fransen, met name delen van Zeeland, Brabant, Holland en delen van Gelderland. De douanegrens kwam te liggen ter hoogte van de Waal.⁸¹ Al in 1798 – ten tijde van de Bataafse Republiek – worden in de Noordelijke Nederlanden de gilden afgeschaft. Gezien nieuwe beschermde maatregelen voor kleipijpnijsverheid op lokaal niveau veelal uitbleven, negeerden de Goudse pijpenbakkers lange tijd deze afschaffing en bleef de Gilde nog tot in het tweede kwart van de 19de eeuw actief onder onduidelijke wettelijke positie. In 1812 viel definitief het doek.⁸² De invoer van kleipijpen naar het Franse vrijhandelsgebied werd van dan af bijkomend belast. Ook de fijne pijpvaard uit het Maasland werd nog moeilijker toegankelijk en ook weer duurder om in te voeren. In combinatie met de stijgende turfprijzen woog dit op de inkomsten.⁸³ Ook ander afzetmogelijkheden vielen plots weg. De productie in het Duitse Westerwald werd steviger en ging meer en meer de Duitse markt be-

⁸¹ J.G.M. Sanders, ‘Belastingen’, in: J.G.M. Sanders e.a. ed., Noord-Brabant in de Bataafs-Franse Tijd, 1794-1814. Een institutionele handleiding, ’s Hertogenbosch 2002, pp. 121-146.

⁸² Stam, Vergeten glorie, p. 171.

⁸³ Ibidem, p. 169.

dienen. Pruisen voerde een invoerverbod in en in 1798 verdubbelde de belasting op de invoer ten Westen van de Rijn. In de Overzeese gebieden kwam een groot deel van het koloniaal territorium in handen van de Engelsen.⁸⁴ Met andere woorden, naast de afnemende populariteit van de hoge kwaliteitspijp ontglipte de Noord-Nederlandse klei pijpijverheid eind 18de eeuw ook nog een groot deel van haar internationale afzetmarkt. Laatste hinderende factor waren de tabaksprijzen die tijdens het eerste decennium van de 19de eeuw ook fors stegen omdat de regie van de tabakshandel in Franse handen kwam. De prijzen die in de Noordelijke Nederlanden voor velen onbetaalbaar waren zou een impact hebben gehad op het rookgedrag en daardoor ook de afname van pijpen.⁸⁵

De Hollandse overheid besluit in 1810 om niet langer taksen te heffen op uitgaande pijpen en inkomende klei om zo de schade te beperken.⁸⁶ Desondanks zien we dat de klei pijpijverheid achteruit. Belangrijke 18de-eeuwse productieplaatsen zoals Aarlanderveen, Gorinchem en Schoonhoven gaan sterk achteruit. Vele kleinere producties met regionale afzet zoals Alphen-aan-de-Rijn, Groningen en Zwolle houden simpelweg op te bestaan. Gouda bleef nog een tijdje buiten schot, maar tussen 1803 en 1813 ging ook hier het aantal pijpenbakkers met zo'n 10% achteruit.⁸⁷ Anderzijds zorgde de douanegrens langs de Waal voor een heropleving van de klei pijpijverheid in het gebied dat wij vandaag kenen als Nederlands Limburg en Noord-Brabant met nieuwe productieplaatsen in 's Hertogenbosch, Venlo en Roermond.⁸⁸

Voor de Zuidelijke Nederlanden openden de Franse bezetting dan weer perspectieven. De concurrentie van de gerenommeerde pijpenbakkers uit het Noorden nam af en het Franse vrijhandelsgebied verruimde de afzetmarkt. Eind 18de en begin 19de eeuw zien we in een aantal steden voor het eerst producties worden opgestart waaronder in Mechelen (1792), Poperinge (1797) en Maaseik (1811).⁸⁹ Andere bestaande producties zoals Andenne en Gent krijgen nieuwe impulsen met een aanzienlijke toename van ateliers en pijpenbakkers. Andenne en Namen zijn bij de grotere productieplaatsen te rekenen, maar ook Gent doet het niet slecht met in 1819 – kort na de Franse periode – minstens acht pijpenbakkers aan het werk.⁹⁰

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ H. K. Roessingh, *Inlandse Tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland*, Wageningen, 1976.

⁸⁶ Van Oostveen en Stam, *Productie van Nederlandse klei pijpen*, p. 26.

⁸⁷ Stam, *Vergeeten glorie*, p. 173.

⁸⁸ Van Oostveen en Stam, *Productie van Nederlandse klei pijpen*.

⁸⁹ Caro, *La pipe en terre*.

⁹⁰ Ibidem.

Na de Napoleontische Oorlogen werd het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden opgericht als bufferstaat aan de Noordgrens van Frankrijk. Op het moment dat de Fransen de Nederlanden verlieten was vooral het noorden sterk verarmd omdat een groot deel van de internationale handel was stilgevallen. Deze werd door Willem I actief gestimuleerd. In het zuiden werd ingezet op industrie en nijverheid. Zo ontwikkelde onder andere de textielnijverheid zich in geen tijd tot een wereldspeler. In Antwerpen werd Schelde opnieuw geopend en Gent kreeg met het Kanaal Gent-Terneuzen een verbinding met de Noordzee. Beide havensteden profiteerden van een nieuw Oost-Indisch afzetgebied waar ze door de vereniging der Nederlanden toegang toe kregen.⁹¹

De economische impulsen onder Wilhelm I brachten de kleipijpnijverheid zeker niet de bloeiperioden die men zou kunnen verwachten. In het Noorden is de algemene economische malaise niet op korte tijd opgelost. Vele steden blijven lang in woelig vaarwater. Gouda ondergaat in 1816 een hongersnood. Uit dat jaar zijn er ook getuigenissen over de slechte toestand van de kleipijpnijverheid. Dit verandert eigenlijk niet in de korte periode dat beide Nederlanden verenigd zijn. Pas na 1850 zou de Goudse kleipijpnijverheid zich beginnen herstellen dankzij nieuwe kansen op internationale markt.⁹²

Bijzonder interessant is het tot stand komen van een nationale regelgeving onder Hollands bewind. Een landelijk merkenregister wordt aangelegd om zo het gebruik van handelsmerken te gaan reguleren en malafide imitatiegedrag te gaan indijken. Het gebruik van nieuwe merken kan enkel bij toestemming de lokale overheid en bestaande merken worden in kaart gebracht. Er wordt een omzendbrief gestuurd naar alle besturen in de verenigde Nederlanden met de vraag om alle pijpenfabrikanten aan te zetten om voor 1 februari 1818 de door hun gebruikte merken door te geven aan het lokale bestuur.⁹³ Uit de lijsten die lokale besturen aan de centrale overheid bezorgen, blijkt dat in de Zuidelijke Nederlanden nog zo'n 40 tot 45 ateliers actief waren in minstens 23 productieplaatsen. In 1819 zouden er tenminste 187 personen werkzaam zijn in de kleipijpnijverheid inclusief kinderen en bazen. Althans volgens de officiële cijfers.⁹⁴

⁹¹ R. Aerts en G. Deneckeckere (eds.), *Het (on)Verenigd Koninkrijk. 1815-1830, een politiek experiment in de Lage Landen*, Rekkem 2015.

⁹² Van Oostveen en Stam, *Productie van Nederlandse kleipijpen*.

⁹³ Duco, *Merken en merkenrecht*, p. 50.

⁹⁴ I.J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse Nijverheid uit de eerste helft van de 19de eeuw* (Den Haag 1956); Van der Meulen, *Pijpenmakers en hun merken*, pp. 34–48.

2.5. 19de eeuw: *Belgische succes onder invloed van Frankrijk*

Na een voorzichtige start ontwikkelde het nieuwe België zich snel als een industriële speler. Voor Vlaanderen was de textiel van belang, aan de Waalse zijde droegen de staalindustrie en de koolmijnen bij aan de economische welvaart. Antwerpen ontwikkelt zich vanaf de jaren 1840 ook als belangrijkste haven in Europa. De economische groei van het jonge België werd niet echt gestuit door de crisis die Europa doormaakt in het laatste kwart van de 19de eeuw, en zal pas met de Eerste Wereldoorlog een halt worden toegeroepen.⁹⁵

Door een gebrek aan continue bronnenreeksen is het soms moeilijk onderscheid te maken tussen al bestaande en nieuwe bedrijven. Toch lijkt het er op dat er op verschillende plekken in de 19de eeuw talrijke nieuwe pijpenmakerijen werden opgericht, vele in de eerste jaren na de onafhankelijkheid. In productieplaatsen met enige traditie zoals Andenne, Gent, Luik, Maaseik, Kortrijk of Bergen betekende dit een verdere groei van het bestaande aantal ateliers. Op andere plekken verscheen dan weer voor het eerste een pijpenbakker zoals in Bury (Péruwelz), Quaregnon en Casteau (Zinnik).⁹⁶ De onafhankelijkheid brachten sommige bedrijven ook wel in de problemen zo blijkt. Vooral diegene met belangrijke handelscontacten met de noorderburen. Zo kent Ritzen in Maaseik een duidelijk terugval in afzet waardoor ze het personeelsbestand moet afslanken van 56 naar 30 personen.⁹⁷

Op nationale schaal lijkt de 19de eeuw de pijpenmakerij als nijverheid de nodige stabiliteit te brengen. Zo zien we toch een aantal ateliers overal ten lande uitgroeien tot sterke bedrijven die soms generaties lang in bezit van dezelfde families zouden blijven.⁹⁸ Tegelijkertijd lijkt er een zekere centralisatie te gebeuren die ten koste gaat van de kleinere ateliers. Daarbij bleken veel van de nieuw opgezette producties eerder van korte duur: onder andere de ateliers in Bury (Péruwelz), Casteau (Zinnik), Geraardsbergen, Charleroi (Jumet, Mont-sur-Marchienne en Roux), Saint-Symphorien (Bergen) en Izegem zijn slechts enkele jaren actief⁹⁹. Tegen medio 19de eeuw lijken vooral de producties in de belangrijkste steden en in de meer traditierijke productieplaatsen stand te houden.

Uit 1846 en 1896 beschikken we over bevragingen van de pijpfabrieken van de Belgische fabrieken inzake personeelsorganisatie. In 1846 zijn er nog zo'n 45 fabrieken en ateliers actief. Ze stellen samen zo'n 458 mensen te werk. Als productieplaatsen worden nog vermeld: Mechelen, Lier, Brugge, Roeselare, Poperinge, Kort-

⁹⁵ Deneckere, G., B. De Wever, T. De Paepe, en G. Vanthemsche, *Een geschiedenis van België*, Gent, 2020.

⁹⁶ Caro, *La pipe en terre*.

⁹⁷ Duco, 'Persvormen van Ritzen'.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ *Ibidem*; Stam, 'Waarom de ontwikkeling van de pijpenijverheid'.

rijk, Vlamertinge, Izegem, Gent, Maaseik, Luik (ook in deelgemeente Chokier), Andenne (ook in deelgemeente Seilles), Hoei, Bergen (ook in deelgemeente Chokier, Nimy en Masières), Namen (ook in deelgemeente Flawinne). In de provincies Henegouwen (203) en Namen (128) zijn de meeste mensen actief en dat is grotendeels te danken aan de productieplaatsen Nimy / Masières (die steeds in één adem worden genoemd) en Andenne waar respectievelijk 117 en 115 werken. Met 86 mensen actief in de pijpenmakerij is ook Bergen een belangrijke speler. In Vlaanderen werken er duidelijk minder mensen in de kleiijpniijverheid. Roeselare valt op in de lijst met 19 werknemers en Maaseik met 17.¹⁰⁰ Dat Roeselare in de tweede helft van de 19de eeuw een productieplaats was van een zeker omvang lijkt te worden bevestigd door een recente historische studie.¹⁰¹ In Gent zijn op dat moment volgens de officiële cijfers slecht vier mensen actief in vier ateliers. Uit de 'Wegwijzers van de stad Gent en de provincie Oost-Vlaanderen' blijkt het te gaan om de ateliers van Colyn, De Vegter, Steur-Arens en Merlé.¹⁰²

De centralisatie lijkt zich ook in de tweede helft van de 19de eeuw verder te zetten. Zo eindigt ook de productie in Mechelen en Maaseik, toch productieplaatsen met enige traditie. De pijpenmakerij van Ritzen als enige actief in Maaseik kon nochtans stoelen op een traditie van meer dan 30 jaar (sinds 1810) maar moest in 1860 toch de boeken sluiten na een terugvallende verkoop.¹⁰³ Uit de bevraging van 1896 blijken er nog zo'n 21 ateliers actief met bijna 200 mensen in dienst wat meer dan een halvering van fabrieken en personeel betekent in vergelijking met 1846. Als overgebleven productieplaatsen wordt vermeld: Roeselare, Kortrijk, Gent, Luik, Chokier (Bergen), Nimy / Masières (Bergen) en Andenne. Ieper duikt op als nieuwe speler en in Bree wordt een oude traditie opnieuw opgestart.¹⁰⁴

De centralisatie die we in België vaststellen zet zich ook door in de buurlanden. In Nederland blijven er tegen het einde van de 19de eeuw nog een tiental over. In Limburg blijven er een aantal pijpenbakkers actief (onder andere in Roermond, Maastricht en Weert). In Gouda ontwikkelen zich een aantal echt grote bedrijven met als voornaamste Goedewaagen en het Zenith van de familie Van der Want.¹⁰⁵ Deze schaalvergroting hebben we dan weer in België niet gekend.

¹⁰⁰ Ibidem

¹⁰¹ Goderis, 'De pijpennijverheid in Roeselare'.

¹⁰² In functie van het opstellen van een chronologie voor de Gentse pijpenbakkers werd een systematische analyse gemaakt van de wegwijzers van Gent. Zover bewaard werden de jaargangen doorgenomen van 1770 tot 1906 in het Stadsarchief Gent. Informatie omtrent namen, periode van activiteit en locaties van ateliers komt uit de 'Wegwijzers' tenzij anders aangegeven.

¹⁰³ Duco, 'Persvormen van Ritzen'.

¹⁰⁴ Stam, 'Waarom de ontwikkeling van de pijpennijverheid'.

¹⁰⁵ Duco, *Century of change*.

Onderzoek van een set van vormmallen van pijpenmaker Ritzen maakt duidelijk dat in Maaseik medio 19de eeuw naast de meer eenvoudige standaardpijp ook de langer maatpijpen en bovenmaatste pijpen in productie waren, met stelen langer dan 50 cm. Zo'n lange pijpen kennen we vooral uit het Goudse topsegment. Het gaat om lokaal gefabriceerde persvormen die naar materiaalgebruik, afwerking van de snijranden en sluitingsmechanismen ver afstaan van de Goudse voorbeelden. Meest opvallend is dat de persvormen van ijzer zijn en niet van messing dat beter te bewerken is, gladder te polijsten, fijner te graveren en ook beter te onderhouden. Nadeel is dat het sneller slijt dan ijzer. Ijzer roest ook wat tot een verkleuring van de pijp kan leiden. De persvormen van Ritzen sluiten eerder aan bij de vormtradities in Duitsland en Engeland. Gelijkaardige persvormen werden ook elders gebruikt in het Maasland en België.¹⁰⁶

Was het de bedoeling de Goudse kwaliteitspijpen te evenaren? We kunnen hier dezelfde vraag stellen als we deden voor de producties uit de 17de en 18de eeuw: reflecteren deze eenvoudigere persvormen een gebrek aan vakkennis en een technologische achterstand ten aanzien van Gouda? Of zijn ze het resultaat van een bewuste bedrijfskeuze: het produceren van pijpmodellen geïnspireerd op de betere goudse pijp maar aan een commercieel interessante prijs? Als afwerking minder een rol speelde dan volstonden deze duurzame ijzeren persvormen wel. Daarbij mogen we ook niet vergeten dat de populariteit van de hoge kwaliteitspijp ook in Gouda en omstreken al sinds het einde van de 18de eeuw op de terugweg was.¹⁰⁷ In de 19de eeuw maakt men in Gouda nog een tijdje onderscheid tussen groffe, fijne en porceleine pijpen maar met de introductie van een veelheid aan nieuwe kortere pijpmodellen vervaagt dit onderscheid gaandeweg. In de plaats komt het systeem van series dat wij ook uit de Franse en Belgische bedrijfscatalogi kennen, een. Elke serie is gekenmerkt door een eigen vormgeving en kleisamenstelling. Elk stuk van de serie heeft een zelfde productie- en verkoopprijs.¹⁰⁸

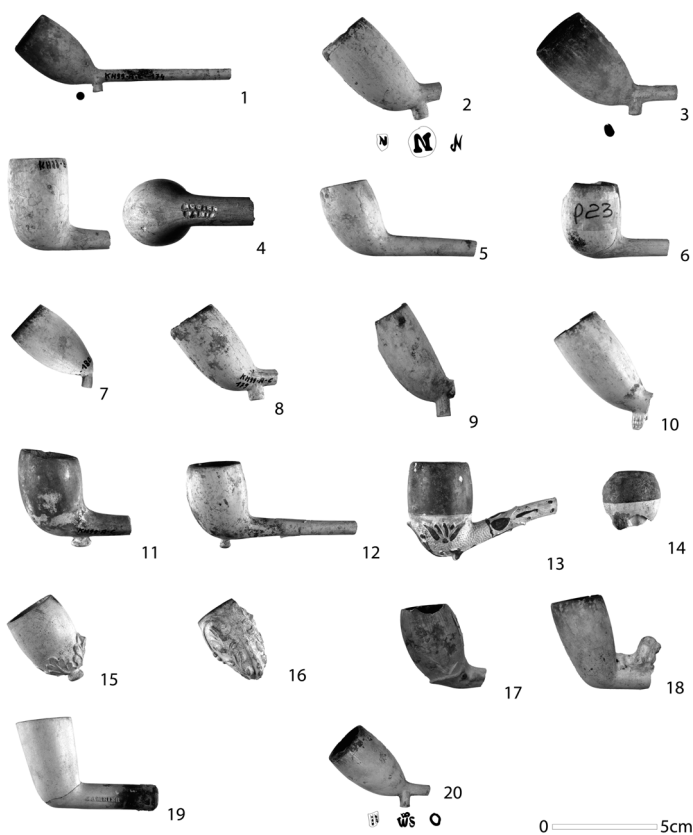
In de lange pijpen van Ritzen moeten we misschien vooral de wil zien om een ruimer productassortiment uit te bouwen. Deze ambitie is er niet alleen in Maaseik maar zien we bij de meeste pijpenbakkers in Noord-West Europa. Tot pakweg 1820 beperkten de meeste Belgische pijpenbakkers zich tot enkele basismodellen, doorgaans met hielmerk veelal onversierd, en in sterke mate geïnspireerd op de gestandaardiseerde vormenschat van Gouda, Tweede kwart 19de eeuw verlegt de aandacht zich naar sterk versierde pijpen. De versiering bestond veelal uit reliëfdecora-

¹⁰⁶ Duco, *Persvormen van Ritzen*.

¹⁰⁷ Duco, *De Nederlandse kleipijp*, pp. 56–57.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 25.

tie met vaak ook een politieke, maatschappelijke, sociale of culturele boodschap. Reliëfdecoratie verschijnt eigenlijk al rond 1630 met de eerste Jonaspipen, maar krijgt dus een nieuwe impuls rond 1820; na 1850 ontwikkelt zich een ware rage die eigenlijk zou aanhouden tot de Eerste Wereldoorlog.¹⁰⁹ De Franse pijpenbakkers nemen het voortouw en gaan snel hoogwaardig versierde producten ontwikkelen. In de Belgische importcijfers zien we rond 1850 ook een opmerkelijke stijging aan Franse import.¹¹⁰

Figuur 3: Laat 19de eeuws vondstmateriaal gerecupereerd van site Handelsbeurs Kouter. Typisch Gents consumptieassortiment met néogènes in Franse stijl (oa. 10-19) maar ook erg veel modellen in Goudse stijl met onder andere ovale pijpen met hiel (1;3;7), kromkoppen (2;8;9;10) en rondbodems (5;6)

¹⁰⁹ Duco, *Century of change*, pp. 9–11.

¹¹⁰ R. D. Stam, 'De Belgische export en import van pijpen na de Belgische onafhankelijkheid', in: *De pijpennijverheid in België* (Leiden 2019) p. 27–37.

Snel ontstaat er een eindeloze vormenschat met ettelijke honderden modellen en decoratiewijzen. Vaak neemt daarbij de decoratie niet langer de vorm van het pijpmodel aan, maar gaat ze een eigen leven leiden. Die pijpen duiden we aan met figurale pijpen. Daarbij kon het gaan om manchetpijpen waarbij op de kunstig uitgewerkte kop een steel uit een ander materiaal werd gepast. Ook verschijnen er verschillende gemoderniseerde pijpmodellen met vormvolgende decoraties, de zogenaamde *néogènes*. Iedere pijpenbakker had ettelijke tientallen modellen in zijn assortiment. Een aanbod volgde vaak ook de actualiteit met versieringen die verwijzen naar maatschappelijke ontwikkelingen en vaak ook politieke figuren. Dit exponentieel groeiend aanbod verklaart ook het verschijnen van de bedrijfspcatalogi in deze periode en het overschakelen naar een categorisering volgens serie.¹¹¹ De Belgische pijpennijverheid kwam gevangen te zitten tussen twee belangrijke invloedsferen: Gouda en Noord-Frankrijk. Dit zien we ook gereflecteerd in de ontwikkeling van het Belgisch aanbod tijdens de verdere 19de en 20ste eeuw. Op basis van een aantal bedrijfspcatalogi zoals die van Wingender-Knoedgen uit Chokier (1850) en Knoedgen in Bree (1890) lijkt de Frans figuratief uitgewerkte pijp zich bij de Belgische producenten echt goed door te zetten rond het midden van de 19de eeuw. Naast figurale pijpen en *néogènes* blijft men echter ook gladde en onversierde Goudse pijpmodellen met hielmerk verkopen. Kenmerkend is bij allen wel een korte steel. De traditionele Gouwenaar met lange steel verdwijnt uit het assortiment. De verhouding tussen Frans geïnspireerde pijpen en pijpen in stijl van Gouda verschilt van producent tot producent.¹¹² Vraag is daarbij of het westelijk deel van België zich anders ontwikkelde dan het oostelijk deel van België? Uit de catalogi van Wingender Knoedgen (1850)¹¹³ uit Chokier en Knoedgen (1890)¹¹⁴ uit Bree zien we dat de pijpenbakkers uit de Maasstreek vol de kaart van de versierde pijp trekken. In een vroeg 20ste-eeuwse catalogus van de De Bevere¹¹⁵ uit Kortrijk zien we bijvoorbeeld maar drie figurale pijpen en enkele pijpen met eenvoudige reliëfversiering. Ook de catalogus van de firma Croquet-Michel uit Maisières¹¹⁶ nabij Bergen heeft een assortiment met een overwicht aan Goudse vormen. De weinige reliëfpijpen in zijn catalogus uit 1900 zijn geïnspireerd op Franse

¹¹¹ Duco, 'Frans figuraal als inspiratie'.

¹¹² Ibidem

¹¹³ Catalogus van de firma Wingender-Knoedgen, Chokier uit 1850, <https://www.tabakspijp.nl/archief/archief-catalogi-fabrikanten/> (geraadpleegd op 14/01/2022)

¹¹⁴ Catalogus van de firma Knoedgen, Bree uit 1890-1900, <https://www.tabakspijp.nl/archief/archief-catalogi-fabrikanten/> (geraadpleegd op 14/01/2022)

¹¹⁵ Catalogus van de firma De Bevere, Kortrijk uit 1920-1935, <https://www.tabakspijp.nl/archief/archief-catalogi-fabrikanten/> (geraadpleegd op 14/01/2022)

¹¹⁶ Catalogus van de firma Croquet-Michel, Maisières uit 1900-1905, <https://www.tabakspijp.nl/archief/archief-catalogi-fabrikanten/> (geraadpleegd op 14/01/2022)

modellen maar erg sober in uitvoering. Ook de Roeselaarse pijpenbakkers verkochten een gelijkaardig assortiment. Uit archeologisch consumptiemateriaal blijkt dat er zeker wel reliëfpijpjes in Franse stijl werden geproduceerd, maar dat een belangrijk aandeel in de productie toch geïnspireerd is op de 19de eeuwse Goudse vormen-schat.¹¹⁷

De Belgische pijpenmakers zijn daarmee -net als hun voorgangers in de 17de en 18de eeuw- niet de grootste innovators of ontwerpers van de Noordwest Europese kleipijprijverheid. Meeste modellen en decoratiepatronen werden overgenomen van de Franse bedrijven en al dan niet onder aangepaste vorm op de markt gezet. Aanpassingen die gestuurd konden zijn door de eigen smaak, de verwachtingen van de doelgroep of eenvoudigweg de artistieke beperkingen van de persvormmaker. Toch werden er gedurende de 19de en vroege 20ste eeuw ook een aantal echte Belgische pijpen in productie gebracht. Originele ontwerpen zijn onder andere gekend uit de grotere fabrieken van Wingender-Knoedgen (Flémalle – Chokier), Knoedgen (Bree), Trees (Luik), Nihoul (Bergen – Nimy) en het minder bekende kleine atelier van Henri Cuvellier uit Luik. Meest in het oog springen de portretkoppen van de Belgische koningen Leopold I en Albert I, en van verschillende lokale politici.¹¹⁸

De 19de eeuwse Belgische pijpenbakkers tonen nochtans wel ambitie op vlak van hun assortiment. Zo nemen verscheidene pijpenbakkers tijdens de eerste helft van de 19de eeuw deel aan nationale tentoonstellingen waaronder Bogart uit Brugge, Gyson uit Poperinge, De Bevere uit Kortrijk, Ritzen uit Maaseik, Petit uit Bergen, Nihoul uit Nimy en Winand uit Andenne. Sommige kaapten daar eervolle vermeldingen en medailles weg. Petit krijgt op een nationale tentoonstelling de mooie woorden: ‘pijpen zo mooi als uit Gouda’. In de tweede helft van de 19de eeuw namen Desiré Bart uit Andenne, Wingender uit Chokier en Levêque uit Andenne deel aan een aantal wereldtentoonstellingen en internationale exposities.¹¹⁹

De binnenlandse markt bleef voor de meeste pijpenbakkers prioritair. Stam toonde op basis van cijfermateriaal uit de periode 1831-1864 mooi aan dat België zich eigenlijk nooit als echt exportland van kleijpijpen wist te ontwikkelen. Er was wel export maar die bleef van ondergeschikte betekenis. Begin 19de eeuw was de export naar Nederland van belang, maar die nam af na de Belgische onafhankelijkheid. Daarna werd Frankrijk de voornaamste bestemming. Maar ook bij deze twee landen bleef de export naar steeds aanzienlijk beperkter dan de import uit. Tweede

¹¹⁷ Goderis, ‘De pijpennijverheid in Roeselare’.

¹¹⁸ Duco, ‘Frans figuraal als inspiratie’.

¹¹⁹ Stam, ‘Waarom de ontwikkeling van de pijpennijverheid’.

helft 19de eeuw worden ook Duitsland en Engeland belangrijke afnemers. In die periode worden er ook wel wat pijpen verscheept naar de Verenigde Staten en Australië. De Zuid-Amerikaanse en Afrikaanse markt wordt sporadisch bediend. Onder de internationale spelers moeten we zeker de firma's Knoedgen-Wingender (Flémalle- Chokier), Knoedgen (Bree) en Scoufflair (Bergen-Nimy) rekenen. Ook Barth uit Andenne exporteerde pijpen. Van deze fabriek is ook geweten dat ze speciale modellen ontwikkelden voor een specifieke markt: zo is er sprake van een model met schubbenversiering voor de Californische markt en versiering met buideldier voor de verkoop in Australië.¹²⁰

De ontwikkeling en populairder worden van een aantal alternatieve vormen van roken en de zoals de sigaar, sigaret en bruyère pijp zetten de productie van de traditionele kleipijp onder druk. De Belgische producenten die uitvoerden naar de Verenigde Staten hadden daarbij nog te leiden onder de hogere invoerrechten na de Amerikaanse Burgeroorlog. Het wordt steeds moeilijker om de concurrentie aan te gaan met de Hollandse, Duitse en Franse bedrijven.¹²¹

Veel fabrikanten gaan diversifiëren in hun aanbod. De Hollandse en Goudse producenten groeien terug in hun rol als innovator. Rond 1900 wordt in Gouda een nieuw procedé geïntroduceerd waarbij pijpen voortaan worden gegoten. In 1898 starten Gerrit Frederik van der Want en George Antonie Barras de fabriek Hollandia die zich specifiek richtte op de productie van gegoten doorrokers. Nadien volgen ook de andere Goudse producenten.¹²² Goedewaagen, Zenith en Hollandia gaan gaandeweg ook aardewerk en plateel produceren wat veelal leidde tot een enorme schaalvergroting.¹²³

Eind 19de eeuw geven al verschillende Belgische producenten het op waaronder voormalig internationale spelers zoals Barth uit Andenne en Nihoul uit Nimy. Ook in Aarlen, Bury en Doornik worden de ovens definitief stilgelegd op het einde van de 19de eeuw. In 1908 sloot met Vangrundenberghe het laatste atelier in Bergen.¹²⁴ Wereldoorlog I en de economische crisis die daar uit volgde bracht een nieuwe reeks van faillissementen waaronder de bekende productie van Scoufflaire uit Nimy. In Andenne bleven er kort na Wereldoorlog I nog maar een drietal ateliers over waarvan Levêque het bekendste was. Het atelier van Levêque toont mooi

¹²⁰ Stam, 'De Belgische export en import'.

¹²¹ Stam, 'Waarom de ontwikkeling van de pijpenijverheid'.

¹²² D.H. Duco, 'De diamantpijp van Goedewaagen, een opmerkelijk vormgegeven holwandige pijp', <https://pipemuseum.nl/nl/article/de-diamantpijp-van-goedewaagen-een-opmerkelijk-vormgegeven-holwandige-pijp> (geraadpleegd op 14/01/2022)

¹²³ D.H. Duco, *Koninklijke Goedewaagen (1779-1982). Een veelzijdig ceramisch bedrijf*, Amsterdam 1999.

¹²⁴ Caro, *La pipe en terre*.

aan hoe kleinschalig deze ateliers waren.¹²⁵ In Gent deed het laatste atelier – dat van Gittée - de deuren dicht na WOI. In Vlaanderen blijft men nog maar in enkele plaatsen produceren zoals Bree, Roeselare en Kortrijk.¹²⁶

3. De Gentse pijpenbakkers in beeld

Over het precieze moment dat de eerste pijpenbakkers zich in Gent vestigen is er onduidelijkheid. In 1630 vraagt J.B. Moerman aan het stadsbestuur om het alleenrecht te verkrijgen op de productie e van kleipijpen in Gent. Dit verzoekschrift werd door het stadsbestuur negatief beantwoord met de volgende woorden: *...il nous semble que la fabrication desdictes buses ou pipes, servant à boire ou fumer le tabaco, ne mérite semblable octroy, et que par icelluy on osteroit le moyen de gaigner leur vie à un grand nombre d'autre personnes...*¹²⁷ Er is dus sprake van dat op dat moment het pijpenbakken de broodwinning was van een ruimere groep mensen die bezig was met de verkoop en productie van pijpen. Ook stelde het gemeentebestuur verder in haar repleik dat de 'nieuwigheid' van het pijpenbakken er voor Gent en omstreken al een beetje af was.¹²⁸ Een beetje tegenstrijdig met dit eerste document is een melding uit 1665. Hierin staat te lezen dat een zekere Jan Tradenus van de stad 50 pond grooten krijgt, goed voor twee jaren huur. Van hem zegt het stadsbestuur dat hij het bakken van pijpen in Gent zou hebben geïntroduceerd.¹²⁹ Eenduidig is het archief dus niet, maar we mogen er dus vanuit gaan dat de eerste pijpen in Gent ergens worden gebakken in het tweede of derde kwart van de 17de eeuw door Tradenus of een directe voorloper.

Dankzij archeologisch onderzoek hebben we ook enig inzicht in de producten van deze vroege Gentse pijpenbakkers. In 1992 legde Heemkundige Vereniging De Gonde een proefsleuf aan in de tuin gelegen achter voormalig Theater Stekellbees ter hoogte van Fratersplein 7 in Gent. De terreinen situeren zich op het noordelijk deel van het binnengebied van het bouwblok Tichelrei – Rodelijkvekensstraat – Grauwpoort. De vondst werd gedaan op een perceel dat grenst aan een gedempte gracht. Onder de vroegmoderne sporen bevonden zich een aantal stookgangen gemetseld in baksteen. Het opvulpak in een van deze stooklagen zat boordevol pijpenbakkersafval. Concreet werden er zo'n 930 pijpfragmenten aangetroffen. Daarnaast werden er ook acht fragmenten van zogenaamde pijpenpotten aangetroffen.

¹²⁵ Zie onder andere: J. Fraikin, *La fabrication de la pipe en terre* (Luik, 1978); Duco, 'Vormmakersgereedschap uit Kortrijk'.

¹²⁶ *Ibidem*; Goderis, 'De pijpennijverheid in Roeselare'.

¹²⁷ van Werveke, *Gedenkbladen uit het leven onzer voorouders*.

¹²⁸ *Ibidem*.

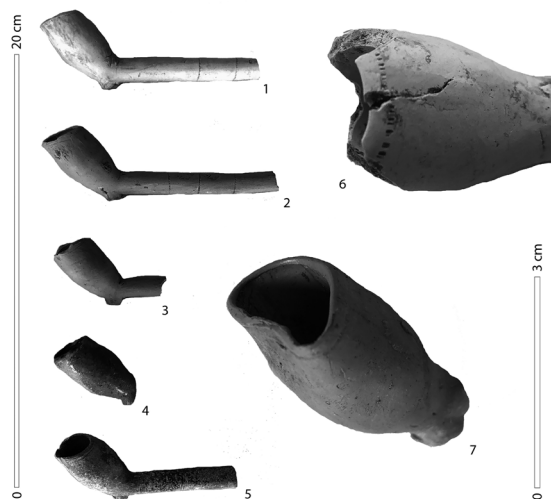
¹²⁹ *Ibidem*.

De pijpen werden allemaal gemaakt *à la façon de Gouda*. De aanwezige pijpmoellen sluiten nauw aan bij de gestandaardiseerde vormgeving waaraan de leden van de Goudse pijpenbakkersgilde zich moesten houden. Vooral het zogenaamde model met dubbelconische kop (n = 302) is goed vertegenwoordigd. Een pijptype dat vrijwel gedurende de volledige 17de eeuw werd geproduceerd. Kenmerkend voor deze pijpjes is de liggende kop met dubbelconische vorm dankzij een knik in de pijpenkop. Acht exemplaren behoren tot het vroege trechtersvormige type dat rond 1680 in Gouda tot ontwikkeling kwam en ook veel navolging kende in andere productieplaatsen uit die periode.

Naar dimensies valt het op dat er bij de dubbelconische pijpen twee formaten van pijpenkoppen dominant zijn wat impliceert dat de tenminste met twee verschillende vormmallen werd gewerkt. Formaat 1 is de kleinste met een hoogte (h) van de pijpenkop rond de 3,5 cm. Op het breedste punt (b) meet de pijpenkop dan zo'n 1,8 cm in diameter met een ketel opening (o) van 1,5 cm. Formaat 2 is groter met een hoogte rond de 4 cm. Op het breedste punt heeft de kop een diameter van 2 cm, terwijl de ketelopening zo'n 1,8 cm meet. Formaat 2 is goed voor 67% van het totaal aantal pijpenkoppen en is daarmee het meest dominant. Formaat 1 is nog meer gedrongen en lijken aan te sluiten bij de modellen die rond het midden van de 17de eeuw en kort daarna in Gouda werden geproduceerd. Bij formaat 2 is de kop al langgerekter wat de evolutie van de kop richting trechtersvorm reflecteert. Er is wel nog sprake van een duidelijke knik in de buik en een vernauwing van de ketelopening. Deze pijpjes lijken meer aan te sluiten bij de modellen die in het derde kwart van de 17de eeuw in Gouda werden geproduceerd.

Het merendeel vertoont duidelijke misvormingen en kwaliteitsgebreken ten gevolge van problemen tijdens het productieproces. Veel voorkomende zijn oneffenheden in het oppervlak en barsten. Vele stukken zijn ook duidelijk vervormd. Daarbij gaat het om doorbuigen van de steel maar ook pijpen met ingedeukte ketelwand (Figuur 4 : 7). Sommige pijpjes zijn dermate hard gebakken dat er een verandering van de kleitextuur optreedt die we ook kennen van bij de productie van steengoed (Figuur 4 : 2-5). Bij de hoge temperaturen smelt de klei samen en ontstaat er een niet poreuze en zeer harde (maar breekbare) massa. Veel van de pijpjes tonen een verkleuring. In sommige gevallen blijft het effect beperkt tot een lichte vergeling van de pijp andere kleuren donkerbruin tot grijszwart (Figuur 4 : 1-5). De verkleuring gaat vaak hand in hand met het proces van versinteren. Op sommige pijpjes merken we ook sporen van incidentele glazuur (Figuur 4 : 4). Voorkomend is een vorm van oranjeblous (oranje gevlamde verkleuring aan oppervlakte) (Figuur 4 : 7) die we ook kennen uit de steengoedproducties van Siegburg. Bij is er een donkerbruin glazuur ontstaan dat erg doet denken aan de combinatie van slib

Figuur 4: diverse soorten van 'misbaksels' tussen het productieafval van het Fratersplein

en zoutglazuur bij Rijnlandse steengoedproducten (oa. producties uit Raeren). De oorzaken voor misvorming zijn vermoedelijk divers. Bij korrelvorming op het oppervlak gaat het vaak om neerslag die mee werd ingebakken. Poreuze oppervlakten kunnen dan weer het resultaat zijn van het uitbakken van ongewild aanwezig organisch materiaal in de klei. De roet- en glazuurvorming (zogenaamd vliegaskglazuur) lijkt dan weer te relateren aan de neerslag van rondvliegend as in de oven. Vervormen en sinteren kunnen dan weer te maken hebben met onstabiele en te hoge temperatuur in de oven. Een andere verklaring voor het vervormen van de steel en pijpenkop is een onzorgvuldige schikking in de pijpenpot.

De pijpenbakker of pijpenbakkers verantwoordelijk voor het stort werkten niet alleen in de stijl van Gouda, ook hun productieproces leek gestoeld op Hollandse traditie. De aanwezigheid van pijpenpotten wijst er op dat de pijpen vermoedelijk in traditionele staande pottenbakkersovens werden gebakken, en niet in *muffle kilns* waar een gebruik van dit type hoge en afgesloten potten niet nodig was. De pijpenpotten kenmerken zich door een grof baksel met grote inclusies (metaalconcreties, kalkfragmenten en slecht gemengde kleideeltjes). Opvallend is dat er voor het maken van de pijpenpotten twee soorten klei werden ingezet. Enerzijds de kaoliene en witbakkende pijpaaarde die ook werd gebruikt voor het maken van pijpen, anderzijds ook roodbakkende klei die door de pottenbakker werd gebruikt voor de meer gewone keramische huisraad. Beide kleien samen werden gebruikt.

Figuur 5: (B) arbeiders vullen de oven bij Goedewaagen in Gouda (begin 20ste eeuw). Centraal de gevulde pijpenpot (Amsterdam Pipe Museum) ; (O) Fragmenten van een pijpenpot aangetroffen bij opgraving aan de Fraterstraat in Gent

De gelaagdheid van de breuk en lenzen die zich ook op het oppervlak aftekenen, toont aan dat er doorgedreven mengen van de klei weinig sprake is. Het lijkt er op dat er voor deze potten door de pottenbakker snel wat restjes klei werden samenge-raapt. Het feit dat beide kleien door elkaar werden gebruikt kan er op wijzen dat de werktafel van de pottenbakker niet ver van die van de pijpenmakker stond. Ander-zijds werden soortgelijke witbakkende kleien ook wel gebruikt door pottenbakkers om majolica en faience te produceren. Van een van de wandfragmenten kon de di- ameter worden bepaald. De buitendiameter was 40 cm. Typologisch kunnen we niet heel veel vertellen omdat het voornamelijk om rand- en wandfragmenten gaat

die niet zijn aan te passen. De Gentse pijpenpotten lijken hoge open vormen. Hiermee sluiten ze aan bij de vroeg pijpenpotten die we kennen uit archeologisch onderzoek en bij de pijpenpotten die ook nog in 19de en 20ste eeuw in Gouda werden gebruikt. Er bestaan voorbeelden met vlakke bodem en op drie pootjes. Sommige potten vertonen aan de rand resten van kleismeersel wat mogelijk te maken heeft met het dichten van de pot bij het bakken. Dit gebeurde doorgaans met een deksel dat nog werd aangesmeerd. De stelen van de pijpen steken hoog boven de pot uit. Daarom hadden de deksels de vorm van een stolp. De hoogte van de deksels werd bepaald door de lengte van de pijpen.

Uit onderzoek van de interne samenstelling van de misbaksels blijkt dat Gentse pijpenbakkers ook wat grondstof gebruik betreft het voorbeeld volgden van hun Goudse collega's. Op basis van petrografische optische microscopie en X-stralen fluorescentie spectroscopie (XRF) werden een aantal misbaksels van het Fratersplein vergeleken met pijpen die op basis van typologische kenmerken worden toegeschreven aan de 17de-eeuwse producties in Gouda. Uit de vergelijking van de samenstelling van deze kleipijpen blijkt dat er vele overeenkomsten zijn tussen de Gentse en Goudse producties in de 17de eeuw. Zo is het duidelijk dat de Gentse pijpenbakker, net zoals de Goudse productie, toegang had tot een fijne witbakende klei die algemeen voor de kleipijpen bestemd was, en geen gebruik hoefde te maken van een tweederangsklei. Beide producties maakten gebruik van een kaolienrijke klei die hoofdzakelijk uit kwartsmineralen (> 85 à 90%) bestaat met een laag ijzergehalte (< 1.5%). Het enige merkbaar verschil is de aanwezigheid van muskovië mica in de Goudse kleipijpen en de afwezigheid hiervan in de Fratersplein kleipijpen. Ondanks dit verschil kan er besloten worden dat de baksels van beide groepen kleipijpen een gelijkaardige sortering, textuur en mineralogie bevatten. Dit resultaat wordt bevestigd door sterke overeenkomsten in de chemische samenstelling, zoals blijkt uit de verhoudingen tussen silica (SiO_2) en alumina (Al_2O_3), het titaangehalte (TiO_2), en de verhouding tussen de concentraties aan ijzer (Fe_2O_3), calcium (CaO) en kalium (K_2O). Dit alles wijst op het gebruik van kleimengsels van een vergelijkbare kwaliteit die mogelijk vervaardigd zijn uit grondstoffen met een dezelfde herkomst. Uit de evaluatie van het productieproces valt er op te maken dat de klei voor beide groepen op dezelfde manier voorbereid werd door de ruwe klei te laten rotten in water en vervolgens het kleimengsel zorgvuldig te bewerken tot een homogene massa waaruit dan de kleipijpen gerold werden. Enige verschillen kunnen hier wel opgemerkt worden. Zo is er bij twee Gouda pijpjes een toevoeging van fijn kwartsrijk zand geobserveerd, wat duidelijk niet voorkomt bij de stalen van het Fratersplein. Daarboven bevat één Goudse kleipijp sporen die mogelijk wijzen op het kneden van de klei bij de kleivermenging. Bij de overige sta-

len ontbreken deze indicaties, wat erop kan wijzen dat bij de overige kleipijpen de kleimassa vermalen is om tot een homogene mengsel te komen.

Uit deze technische analyse kan afgeleid worden dat de Gentse pijpenbakkers in de 17de eeuw een gelijkaardige basiskwaliteit als hun Goudse collega's nastreefden door gebruik te maken van dezelfde of evenwaardige grondstoffen en kennis van het voorbereidingsproces. Op vlak van afwerking benadert het productieafval wel eerder de kwaliteit van de meer eenvoudige producten uit Gouda. Na het vormen in de mal werden kleiresten nauwkeurig verwijderd. Bij de meeste pijpenkoppen (90%) werd de vormnaad – hetzij niet altijd even zorgvuldig - uitgevlakt wat toch wijst op een zekere tijdsinvestering in het afwerken van de pijpen. Nog geen 2% van de pijpenkoppen werd echter geglaasd. Bij de steelfragmenten werd zelfs geen sporen van glazen of een andere oppervlaktebewerking vastgesteld. Glazen is het zorgvuldig gladden van de pijp met een agaatsteen. Dit zorgt ervoor dat het oppervlak van de pijp mooi egaal wordt en gaat glimmen. Geglaasde pijpen zijn vandaag nog te herkennen aan de subtiele striemen op het oppervlak die sporen zijn van het wrijven met de agaatsteen. Binnen het kader van de streng gereguleerde productie van Gouda wordt glazen vooral geassocieerd met de hogere kwaliteitspijpen.

Het aantal ketelfragmenten met hielmerk is groot. In totaal zijn er 301 ketelfragmenten met hiel aanwezig. Zo'n 49 (16%) daarvan werd nooit gestempeld en draagt geen hielmerk. Bij 89 pijpenkoppen was wel een merk aanwezig maar was dit niet (door een slechte zetting) of niet meer (door erosie) afleesbaar. Dit maakt dat het ensemble 164 pijpenkoppen telt met een duidelijk afleesbaar hielmerk. Hoewel we uitgaan van productieafval van een Gentse pijpenmaker blijft het relevant het ruimer gebruik van deze merken te bespreken. De kans dat de lettermerken daadwerkelijk afkortingen zijn van de naam van één van de Gentse pijpenbakker lijkt eerder klein. De gebruikte merken zijn vermoedelijk imitaties van Goudse voorbeelden en geven inzicht in het referentiekader en de netwerken van de Gentse pijpenbakker. De verschillende merktekens kunnen gezet zijn door één en dezelfde pijpenbakker, maar het is ook mogelijk dat we te maken hebben met het afval van meerdere pijpenbakkers die in de omgeving actief waren of gebruik maakten van dezelfde oven. Op basis van de samengestelde lijst van Gentse pijpenbakkers en archivalische documenten kunnen we alvast geen van de lettermerken toewijzen aan één bepaalde maker of Gents atelier.

Het merk SB gekroond was tijdens de tweede helft van de 17de eeuw in gebruik in Gouda door Stevens Woutersz. Bel (1645-1674) die onder het merk doorgaans een ster plaatste. Op het materiaal van het Fratersplein is deze ster niet onmiddellijk herkenbaar maar dit kan te wijten zijn aan de verwerking van het vondstmateriaal. SB gekroond zonder ster werd van het tweede kwart van de 18de gebruikt in

Hielmerk	Aantal	%
SMK	126	42%
Zittende vrouw	21	7%
A Gekroond	8	3%
EB gekroond	3	1%
KCDI	2	1%
SB gekroond	2	1%
Posthoorn	1	0%
IAB	1	0%
Geen merk	49	16%
Onleesbaar	88	29%
Totaal	301	100,00%

Figuur 6: overzicht van hielmerken uit het productieafval van het Fratersplein met voorbeeld van het merk SMK

Gouda door Simon Bruijnel. Vroeger gebruik is niet gekend. Medio 17de eeuw wordt het merk ook nog gebruikt in Breda door eerder citeerde Samuel Broen (van Engelse oorsprong met de naam 'Brown') (1630-1659). Het merk KCDI werd in Gouda kort gebruikt in de periode 1693-1965 door pijpenmaker Klaes Cornelis de Jong. EB gekroond werd tussen 1683 en 1720 in Gouda door een niet gekende pijpenbakker. EB gekroond en ongekroond werd ook elders gezet zoals in Breda en Amsterdam. De historiek van het merk blijft wat enigmatisch. Tot 1665 zou in Amsterdam de Engelse pijpenmaker Edward Bird het merk hebben gezet. Nadien zou zijn zoon Evert het merk hebben overgenomen. A gekroond is een veelgebruikt merk. In Gouda is het gebruik pas gekend vanaf 1714 met Arij van der Lee. De A lijkt ook voor 1714 in Gouda en andere plaatsen gebruikt te zijn, maar precieze namen kunnen niet op de pijpenbakkers worden geplakt. Later in de 18de eeuw werd het merk A ook elders gebruikt met gekende producties uit onder andere Gorinchem en Aarlanderveen. In Gent werd een pijpje gevonden uit het laatste kwart van de 17de of eerste kwart van de 18de eeuw met een steelmerk 'Sas van Gent'. Het hielmerk gekroonde A is wel net iets anders vormgegeven dan de hielmerken van het Fratersplein. Het figuratieve merk met posthoorn komt in Gouda in gebruik vanaf 1635. Tot 1674 blijft het in de familie van Hoorn (respectievelijk Daniel Christiaan en Abraham Daniëlsz.). Daarna komt het merk in handen van Willem Gijsbertsz. de Vink die het in bezit heeft tot 1718. Het merk werd in de 17de eeuw ook door Utrechtse pijpenmakers gebruikt. Het merk met afbeelding van de zittende vrouw is een weinig gedocumenteerd hielmerk. Het lijkt verwant aan de be-

ter gekende merken van de Hollandse en Dordrechtse Maagd die werden gebruik door pijpenmakers in Gorinchem en Gouda in de late 17de en 18de eeuw. Het meest aanwezige merk is het lettermerk SMK gekroond. Dit merk was korte tijd in gebruik in Gouda in de tweede helft van de 17de eeuw. Het was pijpenbakker Simon Maartensz. Kunst die tussen 1655 en 1674 het merk in aanbracht op zijn producten.

Voor de 18de eeuw oogt de lijst van gekende Gentse pijpenbakkers bijzonder leeg. Of deze leegte een historische realiteit reflecteert, durven we nog bevestigen nog uit te sluiten. Het kan zijn dat we de pijpenbakkers uit deze periode simpelweg nog niet op het spoor zijn omdat hun nalatenschap in het archief beperkt is. Het productiefval van het Fratersplein dateert in het laatste kwart van de 17de eeuw wat suggereert dat richting het begin van de 18de eeuw nog zeker pijpenbakkers aan het werk waren. Vanaf 1770 beschikken we met de ‘Wegwijzers van de stad Gent’ over een makkelijk leesbare en bruikbare bron. Deze almanak biedt een jaarlijkse overzicht van de Gentse middenstand en in de lijsten vinden we ook stevast een aantal pijpenbakkers of *pypmaekers* terug. In 1770 is dat Verbrugge, gevestigd achter het klooster van de Kapucijnen nabij de Brabantdam.¹³⁰ Weinig later is er sprake van Neckebroek die zich eveneens gaat vestigen in deze omgeving en Coone die opstart ter hoogte van de huidige Veerkaai.

Voor de 19de eeuw is er meer informatie. We vermeldden al het nationale merkenregister en bijhorende regeling die onder Hollands bewind tot stand kwam. De aanleiding ervan is gelobby van de Goudse pijpenproducenten, die reeds eeuwenlang de pijpenmarkt beheersten maar die meer en meer de concurrentie begonnen te voelen van pijpenbakkers buiten Gouda die zonder veel schroom hun pijpen nabootsten, inclusief de merken. De Goudse pijpenbakkers verkrijgen op 25/12/1818 een koninklijk besluit dat vastlegt dat naast een individueel merk van de pijpenmaker zeker ook het eigen stadsmerk moest aangebracht worden op de productie (en zeker geen stadsmerk van een andere stad, laat staan dat van Gouda). In vervolg op dit koninklijk besluit wordt in 1819 ook een circulaire verstuurd naar alle lokale besturen die naar de naleving van dit besluit in de eigen stad peilt.¹³¹

Het antwoord op deze circulaire vertelt ons dat er in 1819 officieel acht pijpenbakkers actief zijn in Gent.¹³² Het gaat om Jean Cappelier aan de Steendam; Jean Merlé aan de Brabantdam; Lieve Vanhaeverbeke aan de Lievestraat; Benoit Verbrugge eveneens aan de Brabantdam; André Vechters in de Abeelstraat, een zij-

¹³⁰ Zie voetnoot 97

¹³¹ Duco, Merken en merkenrecht, p. 50.

¹³² Stadsarchief Gent, Modern archief, reeks K, nr. 45

Naam	17b	17c	17d	18a	18b	18c	18d	19a	19b	19c	19d	20a	20b	Straat
A1 Moerman J.B.														
A2 Tradenus J.														Ticheleir?
A3 Neckebroek														Brabantdam
A4 Coone														Veerkaai
Verbrughe														Abeelstraat
Verbrughe														Abeelstraat
A5 Verbrughe B.														Brabantdam
De Vegter														
Lefubure J.														
A6 Vechters A.														Abeelstraat
A7 Bousson														Kortrijksepoortstraat
Lobel														
Ronsse														
A8 Arens P.														Waaistraat
Steur-Arens														
A9 Berlo J.B.														Veerkaai
A10 Cappelier J.														Steedam
A11 Colyn G.														Kazernestraat
Colyn														Kortrijksepoortstraat
A12 Laporte														Brabantdam
A13 Van Duyn														Prinsenhof
A14 Vanhaeverbeke L.														Lievestraat
A15 Vanhaeverbeke J.B.														Brusselsepoortstraat
Merlé														Brabantdam
A16 Merlé J.														Brabantdam
Merlé L.														Abeelstraat
Merlé F.L.														
Geete J.D.														
Gété A.														Binnenweg
A17 Giété A.														Wittemolenstraat
Gittée A.														Dendermondesteenweg
Gittée Vve														Biekorfstraat
A18 Meirleire														Brabantdam
De Vechter														
A19 Merlé A.														Vrouwebroersstraat
Merlé A.														Dendermondesteenweg
A20 Malfait L.														Oostakkerstraat
A21 Rosier J.														Dendermondesteenweg
A22 Van Tyghem														Brugsepoortstraat
A23 Ellias A.														Sint-Hubertusstraat

Figuur 7: Overzicht van gekende pijpenbakkers uit Gent

straat van de Brabantdam; Jean Baptiste Berlo ter hoogte van de huidige Veerkaai; Jean Baptiste Vanhaeverbeke aan de Brusselse poort en Gaspard Colyn in de Kazernestraat. Maar liefst zeven van deze pijpenmakers gebruiken het hielmerk WS. Bij sommige is het merk gekroond. Berlo wisselt dit af met DS en Colyn met NB of een leeuw. Merlé zet een molen. Nog maar twee pijpenbakkers zetten op dat moment een *'marque du bourg'* of het Gentse stadswapen als bijmerk. Een aantal van hen zullen ook wel het Goudse stadswapen zetten als bijmerk, maar dat wordt natuurlijk niet gemeld.

De verdere evolutie van de nijverheid in de 19de eeuw kunnen we volgen via de wegwijzers.¹³³ Kort na 1819 maar nog steeds in het eerste kwart van de 19de eeuw worden er nog verschillende andere bedrijven opgestart: Bousson aan de Kortrijksepoortstraat; Jos Ronsse aan de Waaistraat; Laporte aan de Brabantdam; en Van Duyn in het Prinsenhof. Kort voor 1850 wordt ook door André Giété de ovens opgestart, eerst aan de Binnenweg in Ledeberg. Kort na 1850 werden nog producties opgestart door Leopold Malfait aan de Oostakkerstraat in Sint-Amandsberg, door Jos Rosier aan de Dendermondsesteenweg in Sint-Amandsberg en door Antone Ellias aan de Sint-Hubertusstraat.

In totaal waren er tijdens de 19de eeuw zo'n 21 verschillende werkplaatsen actief. Enkele vaststellingen bij de lijst: soms blijven ateliers decennia lang in handen van dezelfde families. Mooie voorbeelden zijn de ateliers van Verbrugge, Merlé en Giété; anderzijds zien we ook dat door huwelijk of overname de productie soms ook werd verdergezet onder een andere naam. Voorbeeld is de werkplaats van Ronsse die in handen komt van de familie Arens en waar later ook nog pijpen worden geproduceerd onder de naam Steur-Arens; omtrent de locatiekeuze van de pijpenbakkers merken we op dat een aantal echte 'pijpenbakker'-straten en -wijken zich aftekenen. De Brabantdam en directe omgeving (Abeelstraat) komt geregeld voor in de lijst, net als de omgeving van de Dampoort en Sint-Amandsberg; tenslotte zet de neerwaartse spiraal die we vaststellen op Belgische en Europese schaal zich ook door in Gent: tegen het einde van de 19de eeuw zijn er nog maar vijf pijpenbakkers actief. Het gaat om Lefubure, weduwe Giété, Antone Ellias en Franciscus Ludovicus Merlé. Begin 20ste eeuw blijven enkel Merlé in de Abeelstraat en Giété aan de Dampoort over.

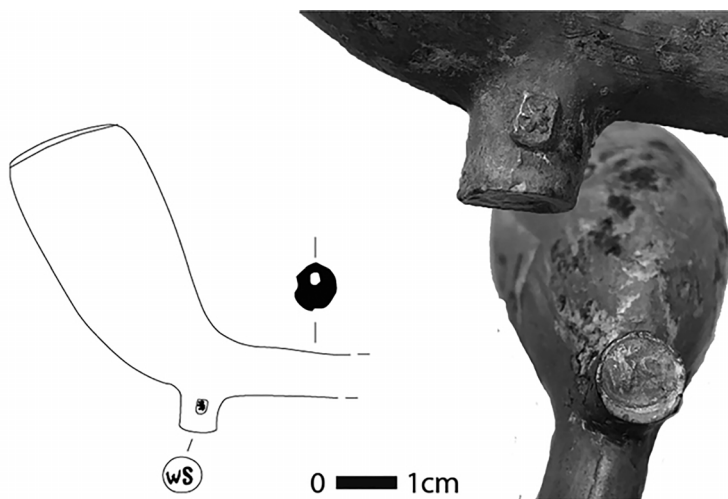
Voor de 18de en de 19de eeuw beschikken we over weinig informatie rond de producten van de Gentse pijpenbakkers. Bedrijfsarchieven of handescatalogi met afbeelding van het pijpenassortiment bleven niet bewaard. Voor deze periode kwam er ook nog geen productieafval aan het licht bij archeologisch onderzoek. De weinige informatie waarover we beschikken is afkomstig uit de analyse van consumptiemateriaal. In 1999 werd er een archeologisch onderzoek uitgevoerd in de Handelsbeurs aan de Kouter. Daarbij werd een kelder opgegraven die in de 19de eeuw dienst deed als beerput.¹³⁴ In de beerput werden meer dan 190 pijpfragmenten aangetroffen uit het laatste decennium van de 19de eeuw. In deze periode was de Kouter het hart van het Gentse verenigingsleven. Van de Belgische reddersver-

¹³³ Zie voetnoot 97

¹³⁴ Decuninck, M., P. Pype, K. Van Iseghem, en G. Vermeiren, 'Kouter, Handelsbeurs'. Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent 2-1, 2007, pp.104-15

eniging is geweten dat ze in het laatste kwart van de 19de eeuw in de vertrekken van de voormalige Hoofdwacht vergaderden, maar mogelijk waren er ook andere verenigingen actief. Mogelijk getuigen de pijpen van het Gentse verenigingsleven op de Kouter eind 19de eeuw.

Figuur 8: Kromkop met hielmerk WS en als bijmerk een klimmend leeuwjtje. Mogelijk een Gents product

De pijpen in de collectie tonen een voor de 19de eeuw typische mengeling van versierde pijpen in Franse stijl en eerder traditionele onversierde modellen in Goudse stijl. Opvallend is het grote aandeel aan 'Belgische' en Gentse pijpen. Drie pijpen dragen het hielmerk WS. Dit merk werd begin 19de eeuw gezet door de Goudse pijpenbakker Pieter van der Want, maar dateert in het tweede kwart van de 17de eeuw. De eerste gebruiker was Willem Stevens die met zijn initialen vorm gaf aan het merk.¹³⁵ Het merk WS verwierf vooral in de loop van de 18de eeuw populariteit onder Arent en Willem Willemsz. Brammert.¹³⁶ Het merk illustreert mooi welke schaal de Goudse merkenimitatie kon aannemen. WS werd al in de loop van de 18de en 19de eeuw gezet in verschillende Noord-Hollandse productiecentra zoals Venlo en 's Hertogenbosch. In Frankrijk werd het merk onder andere gebruikt in Saint-Omer. Vooral bij de Belgische producenten was het merkteken

¹³⁵ Duco, D.H. 1982, Merken van Goudse pijpenmakers 1660-1940, Amsterdam.

¹³⁶ Duco, Merken en merkenrecht.

bijzonder populair. Maar liefst 22 Belgische ateliers zetten in het eerste kwart van de 19de eeuw dit merk waaronder ook een aantal Gentenaars¹³⁷. Onder de fragmenten van de Handelsbeurs een zogenaamd Kromkop, een pijpmodel met kromgebogen pijpenkop. De pijp draagt het hielmerk WS. Aan de zijkant van de hiel herkennen we een bijmerk dat een klimmend leeuwje in een schild afbeeldt. Het lijkt te gaan om het wapenschild van de Stad Gent. Op basis van de Gentse repliek op de omzendbrief van de Hollandse overheid uit 1818 weten we dat de Gentse pijpenbakkers Vanhaeverbeke en Berlo tijdens het eerste kwart van de 19de eeuw een stadswapen zetten als bijmerk. Het is niet duidelijk welke pijpenbakkers dit stadswapen nog gebruikten op het einde van de 19^e eeuw.

In het vondstensemble ook verschillende steelfragment met ingekrast steelmerk. De steelmerken wijzen op de aanwezigheid van Belgische pijpen uit Ath, Namen, Nimy en Bergen. Daarnaast verwijst er ook een steelmerk naar Daarnaast wijzen de merktekens ook op importen uit het Noord-Franse Onnaing waar de familie Scoufflaire net als in Nimy een pijpenfabriek had. Een aantal merken wijzen ook zonder enige discussie op een Gentse herkomst. Het lijken veelal te gaan om producten uit het atelier van André Gittée in de omgeving van de Dampoort ter hoogte van Sint-Amansberg. Jammer genoeg werden de merken aangetroffen op losse stelen. Zonder verband met de pijpenkop is toewijzen aan een model altijd moeilijk. Het lijkt er wel op dat de meeste gemerkte pijpenstelen behoorden tot onversierde modellen in Goudse stijl. De pijpen van Gittée die werden gerookt in de Handelsbeurs waren dus eerder traditioneel van vormgeving en mogelijk was het assortiment van de Gentse pijpenbakker vergelijkbaar met dat van een aantal van zijn Vlaamse en Henegouwse collega's die ook een groot aandeel Goudse modellen in productie hielden.¹³⁸

---

¹³⁷ Belgische pijpenbakkers waarvan we weten dat ze hielmerk WS zetten. Datering betreft de vroegste vermelding: Heurter, Andenelle, 18d; Petit, Bergen, 18d; Werle, Namen, 18d; Winand, Andenne, 19a; Marchand, Andenne (Seilles), 19a; De Bruijcker, Antwerpen, 19a; Baisieux, Doornik, 19a; Berlo, Gent, 19a; Cappelier, Gent, 19a; Colijn, Gent, 19a; Vanhaeverbeke, Gent, 19a; Vechters, Gent, 19a; Verbrugge, Gent, 19a; Van Meckeren, Geraardsbergen, 19a; De Bevere, Kortrijk, 19a; Malfait, Kortrijk, 19a; Ritzen, Maaseik, 19a; Vanijsterdael, Maaseik, 19a; Melaert, Mechelen, 19a; Morelle, Namen, 19a; Van Reijn, Sint-Niklaas, 19a; Willemijns, Tiel, 19a. Synthese op basis van: Caro, La pipe en terre; Van der Meulen, 'Pijpenmakers en hun merken'.

¹³⁸ Catalogus van de firma De Bevere, Kortrijk uit 1920-1935, <https://www.tabakspijp.nl/archief/archief-catalogi-fabrikanten/> (geraadpleegd op 14/01/2022); Catalogus van de firma Croquet-Michel, Maisières uit 1900-1905, <https://www.tabakspijp.nl/archief/archief-catalogi-fabrikanten/> (geraadpleegd op 14/01/2022); Goderis, 'De pijpenijverheid in Roeselare'.

Figuur 9: Voornaamste steelmerken uit het vondstensemble van de Handelsbeurs

4. De relatie tussen pijpenmakers en pottenbakkers

Op schaal van de historische Lagen Landen, stelt men vast dat de aanwezigheid van pottenbakkers en hun ovens bijna een *conditio sine qua non* lijkt voor de opstart van een kleipijprijverheid. In Gouda werkten pijpenmakers en pottenbakkers weliswaar onder de vleugels van de eigen gilde (althans sinds 1660 wanneer de pijpenmakersgilde wordt opgericht) maar deelden wel lange tijd de ovens. Hoewel de stad al in de 17de eeuw was uitgegroeid tot het epicentrum van de Europese kleipijpenproductie, had tot in de 18de eeuw geen enkele pijpenbakker er een eigen oven. Deze symbiose bleek ook niet geheel vrijblijvend te zijn. In 1719 kreeg pijpenbakker Arij Jacobs als eerste toestemming om een eigen oven op te trekken, wat leidde tot veel negatieve reacties uit de eigen gilde en het pottenbakkersgild.¹³⁹

Schaarse voorbeelden tonen aan dat er al in de 17de eeuw specifieke pijpenbakkersovens werden gebouwd¹⁴⁰, maar toch lijkt het er op dat de meeste pijpenmakers in de Lage Lande lange tijd gebruik maakten van bestaande pottenbakkersovens om hun kleipijpen te bakken. Voor Vlaanderen en Wallonië zijn gegevens schaars, maar bijvoorbeeld ook uit 19de-eeuws Brugge is een gedeeld gebruik van

¹³⁹ Stam, *Vergeten glorie*.

¹⁴⁰ Voorbeeld dat vaak wordt aangehaald is de oven van de gekende pijpenbakker Samuel Brown in Breda. Het gaat om een *muffle kiln*, een oventype dat in Engeland – en Brown was van Engelse afkomst – al in de 17de eeuw werd gebruikt voor pijpen te bakken maar in de Nederlanden pas in de 19^e eeuw veel gebruikt wordt. van J. Hesemans, 'The Breda Muffle Kiln', *Newsletter of the Society for clay pipe research* 41, 1994, pp. 2–15.

ovens gekend.¹⁴¹ We haalden al het Gentse antwoord aan op de circulaire van de Hollandse overheid uit 1819. Ook Brugge werd gevraagd om zijn pijpenbakkers op lijst te zetten. Over de enige twee pijpenbakkers actief in de stad zegt het stadsbestuur het volgende:¹⁴²

...beide pijpenmakers wier arbeid echter zoo weinig betekent dat zij niet eenmaal een eigen oven hebben...

Als we het Brugse stadsbestuur mogen geloven stelt de lokale pijpennijverheid in deze West-Vlaamse stad begin 19de eeuw dus niet al te veel voor. Het 'niet hebben van een eigen oven' hoeft echter niet noodzakelijk iets te zeggen over de schaal of de kwaliteit van de productie. Mogelijk wijst het gewoon op de sterke verwevenheid tussen de potten- en pijpenbakkersnijverheid in de stad. Die verwevenheid is ook te herkennen in Gent waar tijdens het laatste kwart van de 18de en eerste helft van de 19de eeuw vele pijpenbakkers ook als pottenbakker waren. Of misschien was het eerder andersom? In de Wegwijzers van Gent vinden we onder 'fabriek van aerdwerk' verschillende werkplaatsen die ook als fabriek van tabakspijpen staan vermeld. Eerste helft van de 19de eeuw wordt er ondermeer in de ateliers van Arens in de Waaistraat en van Laporte en van Neckebrouck aan de Brabantdam, zowel aardewerk als pijpen geproduceerd. Ook de namen van Lobel en Bousse vinden we zowel bij de potten- als pijpenbakkers terug. Medio 19de eeuw verschijnen de eerste gespecialiseerde pijpenovens en lijken de Gentse pijpenbakkers hun eigen weg op te gaan.

Het is niet duidelijk in welke mate deze verwevenheid er ook al was in de 17de eeuws Gent en of die ook verder ging dan het gebruik van gedeelde ovens. De pijpenbakkers in Gent hadden geen eigen nering of gilde (nergens in Vlaanderen en Wallonië zo lijkt het). Het is dus best mogelijk dat de pijpenbakkers als beroepsgroep werden ingedeeld bij het ambacht van de pottenbakkers. Alvast de pijpenbakkers die in de 18de eeuw ook potten draaiden, moeten wel lid zijn geweest van de nering. Het archief van het *aerdepotbackers* van Gent is echter zeer fragmentair bewaard. In het reglement van het ambacht uit 1698 worden de pijpenbakkers niet expliciet genoemd als een aparte groep. Ook bij het maken van een meesterproef is het maken van een pijp niet opgenomen. De pottenbakkers moesten begin 17de eeuw een *wupcanne, eenen sluytpot van een en worp ende een dobbel teele met twee*

¹⁴¹ Van der Meulen, 'Pijpenmakers en hun merken', pp. 34–48.

¹⁴² Ibidem.

ooren als bewijs voor hun meesterschap voorleggen. Eind 17de eeuw komt daar nog een schotel bij.¹⁴³

De schaarse geschreven en materiële bronnen voor de 17de eeuw lijken toch ook te wijzen op een gedeeld gebruik van ovens. Naar aanleiding van de studie van het productieafval van het Fratersplein werd een beperkt bouwblokonderzoek uitgevoerd in de hoop de werkplaats van de pijpenbakker die verantwoordelijk was voor dit stort te lokaliseren¹⁴⁴. Een directe link kon niet worden gevonden. Wel is er in een verkoopakte opgemaakt in 1709 voor notaris Jan Baptiste Verbiest sprake van een zekere Jo Tradenius die woont in een huis aan de Tichelrei. Deze woning grenst aan:

...eene potbackerije met den hoven ende alle andere toebehoorten daeraen dependerende soo die ghebruijckt wort bij Pieter Lammens...

Gaat het hier om de Tradenius die in 1665 van de Stad Gent de nodige middelen kreeg om een pijpenbakkerij op te starten? Dit is moeilijk met zekerheid te zeggen maar het lijkt wel aannemelijk. Zitten er dan ook pijpen van Tradenius tussen de misbaksels van het Fratersplein? Dit is zeker niet uit te sluiten. Typo-chronologisch situeren de pijpen allemaal in de tweede helft van de 17de eeuw.

Op ruimere schaal, doorheen de eeuw, tekent zich toch wel een patroon af. Als we de gekende pijpenbakkerijen in Gent uitzetten op kaart merken we dat vele pijpenmakers terecht komen in stadskwartieren waar in de middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd ook pottenbakkers actief waren: aan de Tichelrei en de omgeving van het Sluizeken; langs de Brabantdam en het Zand (Sint-Anna), in de omgeving van den Eeckhout en de Kortrijksepoortstraat, aan de Steendam en aan de Brugse en de Brusselsepoort.¹⁴⁵ We zien ook dat de pijpennijverheid in de loop van de 19de eeuw naar de randen van de stad wordt gedrongen. Dan zien we ook verschillende ateliers in Sint-Amandsberg en de Dampoortwijk opduiken. Zowel pottenbakkers als pijpenmakers lijken het water op te zoeken. Meeste werkplaatsen zijn te vinden nabij een arm van Schelde of Leie, of aan één of ander gegraven stadswater.

¹⁴³ D. Lievois, 'De Gentse pottenbakkers in de 17de eeuw', Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent 8-3, 1984, pp. 39-55.

¹⁴⁴ A. Cassiman, Bouwblok. Tichelrei-Rodelijvekensstraat-Grauwpoort-Fratersplein, Gent, Provincie Oost-Vlaanderen. Onderzoek Eigenaarsgeschiedenis 17de-begin 19de eeuw - fase 1. (onuitgegeven onderzoeksrapport), 2020.

¹⁴⁵ M. Berkens, G. Desmet en G. Stroops, 'Steendam: Laatmiddeleeuwse pottenbakkersvondsten', Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent 5, 2011, pp. 151-168; D. Lievois, 'Pottenbakkerijen en pottenbakkers te Gent in de 17de eeuw', Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent 9-3, 1985, pp. 39-55.

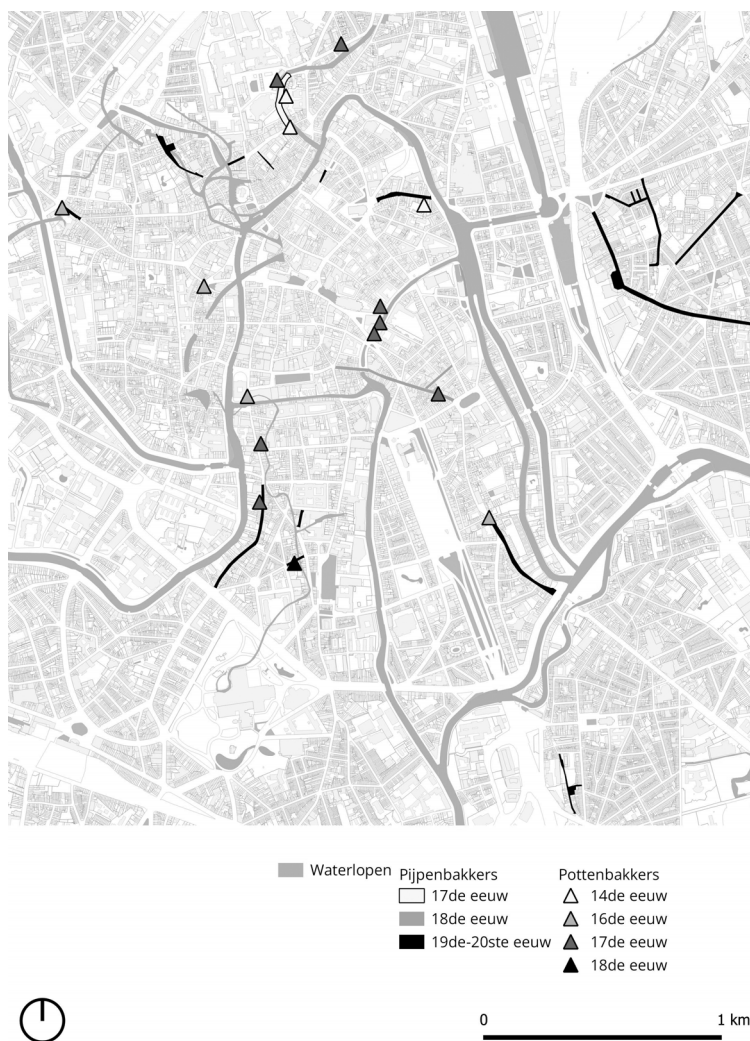
Figuur 10: Primitieve kadasterkaart (ca. 1830) met vindplaats Fratersplein en de in 1709 vermeldde panden van Jo Tradenius en Pieter Lammens, en de pottenbakkerij (Universiteit Gent)

5. Op wandel door de Gentse ateliers

Hoe moeten we ons die werkplaatsen of ateliers van de Gentse pijpenbakkers nu voorstellen? Uit de synthese op Vlaamse schaal bleek al dat er grote verschillen waren in de schaal van de bedrijven. De echte pijpfabrieken zoals die begin 20ste eeuw in Gouda tot ontwikkeling kwamen (met name Goedewaagen, Zenith en Hollandia) hebben wij in België en Vlaanderen nooit gekend. In onze gewesten bleef de productie al bij al beperkt en de schaal van de bedrijven en werkplaatsen was navenant. Tot in de 20ste eeuw was het pijpenmakersatelier meestal een uitbreiding van de private woning van de pijpenmaker. Op basis van het 19de-eeuws fotomateriaal kan men er van uitgaan dat bij een grotere firma als Wingender uit Chokier de werkplaats bestond uit meerdere ruimtes met elke zijn eigen functie en specifieke inrichting. Een vergelijkbaar beeld hebben we van de pijpenmakerij van Scoufflaire in Nimy, begin 20ste eeuw. Achter een statige woning zijn rond een open binnenkoer verschillende functionele ruimte georganiseerd.¹⁴⁶ Het bedrijf in Nimy lijkt alleszins het kleine broertje te zijn van zusterbedrijf Scoufflaire in het Noordfranse Onnaing dat zich in de 19de eeuw wel wist te ontwikkelen tot een echte fabriek.¹⁴⁷

¹⁴⁶ R. D. Stam, 'Vier pijpenfabrieken uit Nimy, Maisières en Mons (België)'. Jaarboek PKN. Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen 2018, Leiden, 2018, pp. 167–184.

¹⁴⁷ Barbieuc en Gabriel, *Nom d'une Pipe*, pp. 84–86.

Figuur 11: overzichtskartaal met Gentse pijpen- en pottenbakkers door de eeuwen heen

Het bedrijf van M. Levêque in Andenne scheidt dan weer een heel ander beeld. Daar worden pijpen gemaakt in twee rijhuisjes en een aantal bijgebouwen. Op foto's ziet men erg kleine en krappe ruimten. Het behangpapier aan de muur doet herinneren aan de woonfunctie van het gebouw voor inrichting als atelier.

Voor de 17de en 18de-eeuwse ateliers in Gent beschikken we eigenlijk over geen informatie. Voor de vroege 19de eeuw moet men het doen met een enkele vermelding. Zo weten we uit een boedelbeschrijving dat Pieter Arens – die het bedrijf

overnam van Ronsse – in zijn atelier aan de Waaistraat zowel potten als pijpen maakte. De pottenbakkerij was gesitueerd in het achterhuis van zijn woning.¹⁴⁸

Voor het midden van de 19de eeuw is er meer informatie voorhanden. Dit hebben we te danken aan de professionalisering die zich in een aantal Gentse bedrijven voltrok in de tweede helft van de 19de eeuw. Een aantal pijpenbakkers gingen uiteindelijk een eigen oven bouwen. In sommige gevallen ging dit gepaard met een uitbreiding, herinrichting en zelfs verhuis van de werkplaats. Het is in deze periode dat er meer en meer pijpennijverheid verschijnt net buiten de Dampoort in wat vandaag Sint-Amandsberg is.

De eerste die een nieuwe oven liet bouwen was Jos Rogiers aan zijn atelier op de Dendermondsesteenweg.¹⁴⁹ Hij koos als de meeste van zijn collega's uit die tijd voor een *muffle kiln*. Als er pijpen werden gebakken in de traditionele pottenbakkersoven gebeurde dit doorgaans in een staande oven die ook onder andere ook gebruik werd voor het maken van tingeglazuurd aardewerk of plateelwerk. In deze ovens staan de te bakken producten in direct contact met het vuur. Daarom werden de pijpen in een pijpenpot geplaatst die zorgvuldig werd afgesloten. Dit om er voor te zorgen dat de pijpen mooi wit bleven tijdens het bakken en niet gingen vervormen door de hitte van de inslaande vlammen. Doorgaans gebeurde dit door de potten af te sluiten met een leem- of kleilaag. In de pot werden de pijpen gestapeld tegen een centraal geplaatste haspel of trompet. Die zorgde ervoor – samen met een ring van klei om de stelen - dat de pijpen stabiel (met de steel omhoog) in de pot bleven staan tijdens het bakken. Gemalen gebakken pijpenafval (zogenaamde schrobbeles) hield alles op zijn plaats en voorkwam kromtrekken van de stelen. De *muffle kiln* werkt fundamenteel anders. Dit type ovens kennen we vooral van de industriële aardewerkproducties uit de 19de eeuw in onder andere Stoke-On-Trent. Door een dubbele wand en afgesloten bakkamer (de eigenlijke *muffle*) werden de keramische stukken in de oven niet langer blootgesteld aan het vuur en directe warmte. De *muffle kiln* was in de 19de eeuw zeker geen nieuw gegeven in de pijpenmakerswereld. Veel van de Engels pijpenbakkers gebruikte dit type oven al enkele eeuwen. Ook zijn er voorbeelden gekend uit Frankrijk en Denemarken. Het is ergens vreemd dat deze *muffle kiln* nooit echt ingeburgerd raakte in de historische Nederlanden voor de 19de eeuw, ondanks de bewezen technologietransfer tussen Engeland en de Noordelijke Nederlanden eind 16de – begin 17de eeuw. Een eenzaam vroeg voorbeeld is de reeds vermelde 17de eeuwse *muffle kiln* van Samuel Broen (Brown), een Engels pijpenbakker actief in Breda tussen 1637-1659.

¹⁴⁸ Stadsarchief Gent, Modern Archief, reeks DD 43.

¹⁴⁹ Archief Provincie Oost-Vlaanderen – hinderlijke inrichtingen – Reeks 1851-1871, 1488

Rogiers geeft in zijn vergunningsaanvraag een mooie beschrijving van de werking van zo'n 'four dite à mouffle'. Vrij vertaald naar Nederlands zegt Rogier het volgende over zijn oven:

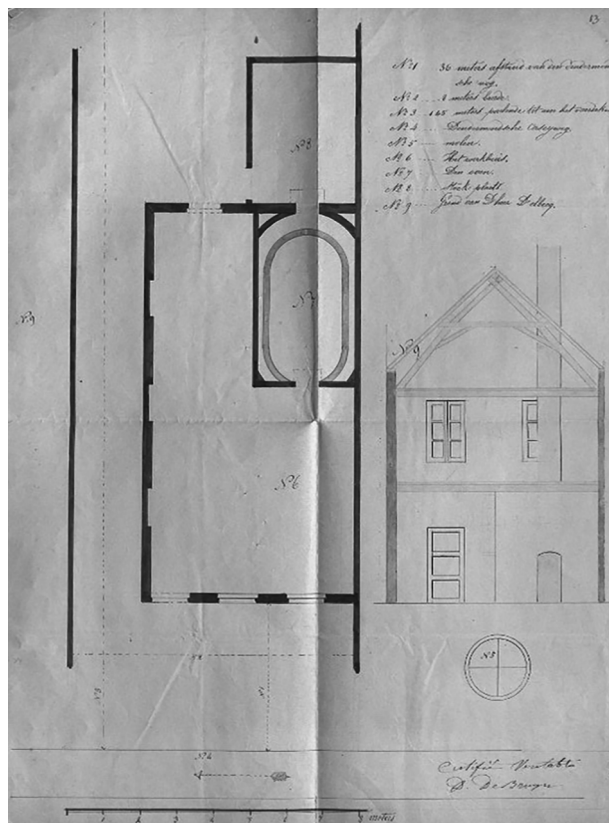
“De oven in kwestie is een zogenaamde *mouffle* oven met een capaciteit van om en bij de 1 m³. Op de koepel staat er een schoorsteen uit baksteen en dakpannen. De bakvloer rust op een gewelf uit baksteen die een onderliggende stookplaats van zo'n 1 m² overspant. Er wordt eerst gestookt met steenkoolsintels en wanneer de oven op temperatuur komt met wat hout.

De pijpen uit witte klei worden eerst gedroogd en dan in pijpenpotten of enveloppes in de oven gezet. De opening van de oven is afgescheiden door een muur en wordt eerst traag en gecontroleerd opgewarmd. Daarna wordt actief bijgestookt totdat de bovenliggende laadruimte of *mouffle* donker rood kleurt. Het stoken duurt doorgaans negen uur. Daarna moeten de oven afkoelen vooraleer hij kan gelegd worden.”¹⁵⁰

Rogier beschrijft nauwkeurig het proces van het stoken. Hij geeft aan dat het stoken van de oven zo'n negen uur duurt; eerst traag en dan hard gebeurt; en dat er gebruik wordt gemaakt van twee soorten brandstof: steenkool en hout. Dit ligt in lijn met wat we kennen uit de 19de en 20ste-eeuwse producties uit Wallonië. De *mouffle kilns* in Andenne werden zo'n 8 uur gestookt: er werd gestart met houtskool om in de laatste stookfase over te gaan op hout. Rond 1900 werd er in Luik en Chokier zo'n 12 uur gestookt met een combinatie van steenkool en hout. In Nimy duurde het stookproces zo'n 24 uur wat het gebruik van een traditionele pottenbakkersoven doet vermoeden. In Gouda waar men pottenbakkersovens en vooral turf als brandstof gebruikte, is er sprake van stooktijden van 50 tot 60 uur. Omdat de *mouffle kiln* langzaam werd opgestookt en pijpen niet langer meer in contact kwamen te staan met het vuur, was het gebruik van een pijpenpot geen vereiste meer. Een aantal 19de-eeuwse encyclopedies en teksten tonen een grote haspel centraal in de *mouffle* waartegen de pijpen in verschillende niveaus werden gestapeld. In de meeste Waalse productieplaatsen werd in de 19de en 20ste eeuw gebruik gemaakt van zogenaamde *cazètes*, de *gazettes* of *enveloppes* waar ook Rogiers van spreekt. Deze open potten werden op elkaar gestapeld in de oven. De bovenste pot werd

¹⁵⁰ “Le four en question est de l'espèce dite à mouffle. Il se compose d'une capacité d'un mètre cube à peu près de contenance dans le dôme laquelle s'ouvre une cheminée en maçonnerie et tuile. La sole du four est formé d'une voule en briques, à jours, formant le dôme d'un petit foyer d'environ 10 décimètres carrés de grille ou l'on brule des escarbilles d'abord, puis vers la fin de l'opération un peu de bois. Les pipes moulées en argile blanche puis desséchées lentement sont placées dans les gazettes ou enveloppes et portées au four. L' orifice ce antérieur est muré et le chauffage d'abord très lent et modéré est poussé ensuite avec plus d'activité de manière à porter l'intérieur de la capacité supérieur ou mouffle au rouge obscur. Le chauffage dure ordinairement neuf heures puis le four est refroidit avant le défour nement.” Transcriptie ibidem.

vaak nog afgedekt met papier ingesmeerd met een kleimengsel (*barbotine*). Het is niet helemaal duidelijk welke Waalse producenten de overstap maakten van een traditionele pottenbakersoven naar een *muffle kiln*. Het lijkt er op dat de cazètes in beide types ovens werden gebruikt. Over de temperatuur die werd nagestreefd bij het stoken zwijgt Rogiers.. Doorgaans wordt er gesproken van 1050-1100 graden als ideale baktemperatuur voor kleipijpen.

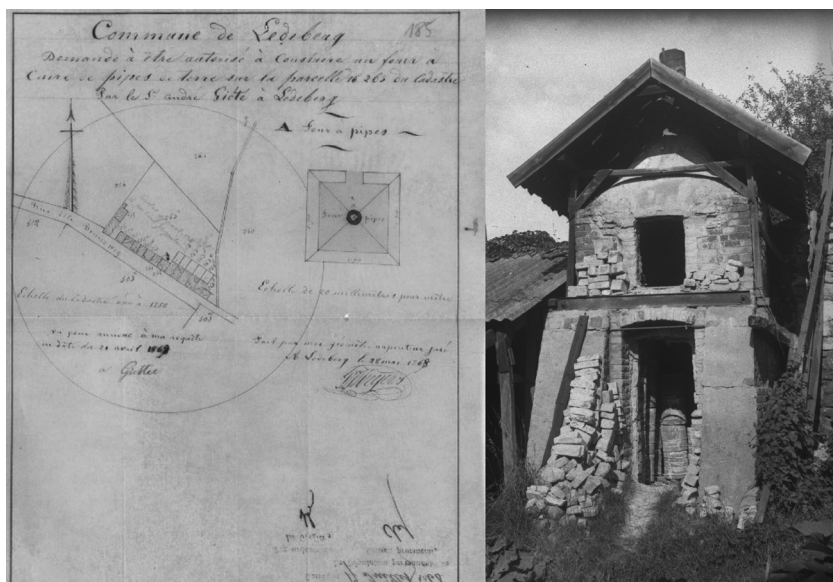

Figuur 12: Bouwplannen van D. Debruyne uit 1856 met een nieuwe oven (7) in de werkplaats (6) en aparte stookruimte (8). Buiten bevindt zich een kleibreekmolen (Rijksarchief)

Rogiers voorbeeld wordt gevolgd door Denis Debruyne die in 1856 in zijn werkplaats aan de Biekorfstraat in Sint-Amansberg ook een *muffle kiln* laat optrekken. De bouwplannen geven een snede en plattegrond van het atelier. De oven wordt gebouwd in het atelier waardoor de schouw via het bovenliggend verdiep door het dak moet. Het plan geeft met rood de dubbele wand van de *muffle kiln* aan. Laden

en legen kon gebeuren vanuit de centrale werkplaats (het werkhuis). Gestookt werd er van in een aparte ruimte (Stookplaats). Opvallend detail op de tekening is de kleibreekmolen buiten het atelier (zie).¹⁵¹

In 1869 laat André Giétè een oven bouwen aan de binnenweg in Ledeborg. De oven – un four à cuire de pipes de terre - heeft een vierkante plattegrond en piramidenvormig dak met centraal een ronde schouw. In opbouw doet deze oven heel sterk denken aan het model dat ook door M. Levêque nog werd gebruikt begin 20ste eeuw. De vergunning toont een heel andere organisatie van de werkplaats. Die bevindt zich in een van de rijhuisjes langs de Binnenweg. Het is niet duidelijk of dit ook de woning van de Giétè betreft. De oven wordt los van woning en atelier gebouwd.¹⁵²

Figuur 12: (L) Muffle Kiln bij M. Levêque in Andenne (1943) (Province de Liège, Musée de la Vie wallonne); (R) Bouwplannen van André Giétè uit 1869 voor een nieuwe oven achter zijn atelier aan de binnenweg in Ledeborg (Rijksarchief)

Ook de laatste bouwaanvraag staat op naam van André Giétè. Vermoedelijk gaat het nog om dezelfde telg uit de familie die zijn atelier verhuist richting de Dampoortwijk. Ook hij gaat zich vestigen aan de Dendermondse steenweg. Langs

¹⁵¹ Archief Provincie Oost-Vlaanderen – hinderlijke inrichtingen – Reeks 1851-1871, 1497/1

¹⁵² Archief Provincie Oost-Vlaanderen – hinderlijke inrichtingen – Reeks 1851-1871, 1521

de straatkant zien we de woning van Giètè met op het gelijkvloers een voorplaats, eetplaats, keuken en washuis. Achter het huis bevindt zich een ruime binnenkoer met toegang via een doorgang voor rijtuigen. Aanpalend aan het huis is er een stal. Het pijpenmakersatelier situeert zich achter op het erf. De centrale werkplaats lijkt een grote ruimte. Opnieuw zien we een oven met een vierkante plattegrond, vermoedelijk een gelijkaardig model als dat hij liet bouwen in Ledeberg. De oven is wel tegen de werkplaats gezet en lijkt van binnenuit te worden geladen en gelegegd.¹⁵³

6. Conclusie

De Gentse en bij uitbreiding de Vlaamse kleiijpnijverheid kende geen gildeorganisatie zoals die in Gouda. Er lijkt wel – in vele steden en ook in Gent - een sterke verwevenheid te zijn met het pottenbakkersambacht. Ovens werden gedeeld en vaak was de pijpenbakker ook pottenbakker. Tekenend voor de Vlaamse kleiijp-nijverheid lijkt een complex en weinig samenhangend productielandschap van kleinere en grotere spelers die zonder al te veel regulering de lokale en regionale markt bedienden. Pas in de 19de eeuw ontwikkelen een aantal grotere bedrijven die in beperkte mate ook op de internationale markt een rol kunnen gaan spelen. De bescheiden schaal en organisatie, maakt de Vlaamse pijpenbakkerij ook een enigszins verscholen en ook ongekend ‘ambacht’. Voor de onderzoeker is het veelal zoeken naar die ene vermelding in het archief of wachten op nieuwe archeologische data.

Onze kennis over de schaal en impact van de nijverheid blijft daarom ondanks onze onderzoeksinspanningen nog steeds erg beperkt. Vooral de 17de en de 18de eeuw zijn de ‘dark ages’ voor de Vlaamse kleiijp-nijverheid. Dit geldt zeker ook voor Gent. Draaide de kleiijpproducties op dat moment op een laag pitje? Dat is moeilijk te zeggen. De beperkte historische notie lijkt veeleer te maken te hebben met een gebrek aan bronnen en onderzoek. Het productieafval van het Fratersplein suggereert dat er in de 17de eeuw naast Jo(han) Tradenius - de enige uit de bronnen gekende 17de eeuwse pijpenbakker – nog andere producenten actief waren. Het feit dat men in Gouda en Holland de moeite neemt om aan het begin van de 18de eeuw marktversturende acties te ondernemen zoals de verkoop van pijpen aan dumping prijzen in Namen, doet ook vermoeden dat er bij hen toch een gevoel van opkomende concurrentie moet hebben geleefd. Voor de 19de eeuw zijn er meer gegevens, onder andere door een aantal enquêtes van overheidswegen (oa. in func-

¹⁵³ Archief Provincie Oost-Vlaanderen – hinderlijke inrichtingen – Reeks 1871-1900, 540

tie van de opmaak van het nationaal merkenregister in 1819). Het beeld is onvolledig maar we zien op Belgische schaal toch een evenwichtige industrie ontstaan met enkele grote en stevige spelers met vooral lokale en regionale afzet. In het Maasland en in Henegouwen speelt men zelfs op de internationale markt.

Voor de late 18de en 19de eeuw hebben we nieuw archiefmateriaal kunnen aanbrengen voor de Gentse kleiijprijverheid. Op basis van de Wegwijzers van Gent en ander archiefmateriaal werd de lijst van gekende pijpenbakkers aangevuld. We weten nu in welke wijken en straten ze werkten en hoe ze ook samenwerkten met de Gentse pottenbakkers. Er tekenen zich echte pijpen- en pottenbakkerswijken af zoals aan de Tichelrei en rond de Brabantdam. In de 19de eeuw lijkt de Gentse kleiijprijverheid zich ook te gaan professionaliseren. De fabrieken worden net als veel andere industrieën richting stadspoorten geduwd. Tal van pijpenbakers vestigen zich zo in de Dampoortwijk net buiten de stadsmuren. Nieuwe ateliers worden opgetrokken en er wordt geïnvesteerd in technologie zoals *muffle kilns*.

Hoe gingen de Gentse en Vlaamse pijpenbakkers nu te werk? Welke producten zetten zij op de markt? Uit de historische bronnen blijkt dat de Vlaamse pijpenbakkers net als de meeste collega's in de buurregio's niet de grootste innovators waren. Tot de 19de eeuw werd er gewerkt *à la façon de Gouda*. Nadien werd het pijpenbakkersassortiment ook sterk geïnspireerd op de ontwikkelingen in Franse en Waalse kleiijprijverheid met de productie van tal van nieuwe en sterke versierde pijpmoedellen zoals de fantaisies en figurale pijpen. Zijn er nu duidelijke uiterlijke kenmerken waarmee we Belgische en Gentse producten van import kunnen onderscheiden? De dubbelconische pijpen in het laat 17de-eeuwse productieafval van de Fratersplein vertonen weinig lokale specificiteit, laat staan dat we kunnen spreken van een Gentse stijl. In het 19de eeuws consumptieafval van de Handelsbeurs – met daarin ook veel Belgische en Gentse pijpen – herkennen we 'moderne' pijpen in Franse stijl met reliëfdecoratie en nieuwe modellijnen (*néogènes*), maar nog meer 'traditionele' pijpen in Goudse stijl: met onversierde kop en hiel. In het ensemble weerspiegelt mogelijk de eerder traditionele smaak van de Vlaamse en Gentse consument. Vermoedelijk herkennen we hierin ook het assortiment van de Gentse pijpenbakker, die net als zijn collega's in Henegouwen en steden als Roeselare en Kortrijk een eerder traditioneel en Gouds aanbod op de markt zet.

Volgens contemporaine bronnen waren de producten die in de 17de en 18de eeuw in Vlaanderen werden gemaakt beduidend mindere van kwaliteit dan de Hollandse. Uit archeometrisch onderzoek blijkt dat de Gentse pijpenbakkers wat grondstoffen betreft alvast niet moest onderdoen voor hun Goudse collega's. Ze lijken dezelfde kwalitatieve kleien uit de Maasstreek. Ook technologisch kijken we op perfecte ceramische producten. Kwaliteitsverschillen kunnen in de afwerking

zitten. Bij het stempelen, decoreren en glazen bijvoorbeeld. Het afval van het Fratersplein neigt wat afwerking betreft naar eenvoudige producten maar de stukken werden veelal gedumpt voor ze werden geglaasd. We kijken dus maar op een gedeeltelijk afgewerkt productieproces waardoor we hieruit niet te veel van kunnen afleiden. Als het om eenvoudige producten gaat, is de vraag of het kwaliteitsniveau noodzakelijk te verklaren is door een gebrek aan *métier*? Gouda specialiseerde zich in 17de en 18de eeuw in de hoge kwaliteitspijp en boekte daar internationaal succes mee. In andere Noord Nederlandse productieplaatsen zien we veelal een productie gericht op de pijp voor de modale roker. Misschien koos de Gentse en Vlaamse pijpenbakker ook bewust om in te zetten op de goedkope pijp? Daarbij heeft het ook weinig zin van de Vlaamse producties te gaan afwegen aan de Goudse kwaliteitskaders. De kans bestaat dat we twee in de kern gelijke maar eigenlijk totaal verschillende producten vergelijken. Wat is kwaliteit ook in deze? Een kwaliteitskader wordt veelal geschept op basis van de verwachtingen van het doelpubliek. Misschien produceerden de Gentse pijpenbakkers wel simpelweg kwalitatieve pijpen in het segment van de goedkope pijp? Goede goedkope pijpen dus. Gemaakt met de nodige vakkennis en *métier* – geïnspireerd door de Goudse stijl en traditie - maar zonder de ambitie om het Goudse product te evenaren. Doorheen de consumptiegeschiedenis van de Europese zien we gaandeweg ook de vraag naar kortere modellen (veranderende en jachtigere levensstijl) en goedkopere pijpen (voor alledaags gebruik?). Naarmate deze vraag van de markt luider wordt in de 19de eeuw, lijkt de Belgische kleiijprijverheid zijn rug te rechten. Op dat moment begint het Goudse gildekader en zijn kwaliteitseisen verstarrend te werken. De concurrentie wint terrein op Gouda, vermoedelijk net omdat men zich makkelijker kan toeleggen op goedkopere en minder afgewerkte producten. Men moet geen verantwoording afleggen aan een gildebestuur en men had al lange tijd ervaring in het produceren van kwalitatieve goedkope pijpen.